

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek och är fritt att använda. Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitized at Gothenburg University Library and is free to use. All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text. This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

Rapport

R89:1990

Hemfrid åt hyresgästerna!

**Reflexioner efter ett förnyelseprojekt
i Kortedala, en 50-tals bostadsförort**

Lena Jarlöv

V-HUSETS BIBLIOTEK, LTH

15000

400135494

Byggforskningsrådet

HEMFRID ÅT HYRESGÄSTERNA!

Reflexioner efter ett
förnyelseprojekt i Kortedala,
en 50-tals bostadsförort

Lena Jarlov

REFERAT

Skriften är en delrapport från projektet Lokal utveckling i Kortedala, som genomfördes 1984-88 i en 50-talsförort till Göteborg i samarbete mellan tjänstemän från olika kommunala förvaltningar och forskare från olika discipliner. Rapporten fokuserar problemet med hyresgästernas bristande rättigheter vid ombyggnad. Skillnaden mellan begreppen *hem* och *bostad* diskuteras. Ingen stark part i bostadspolitiken hävdar hemmets betydelse, vilket skulle ligga i de nuvarande hyresgästernas intresse. Hyresgästföreningen (i Göteborg) prioriterar framtida hyresgästers fiktiva krav. På grundval av enkäter, samtal och nära tvåhundra intervjuer med invånare i stadsdelen hävdas att lagen om hemfrid behöver aktualiseras. Ett förslag till hur detta skulle kunna genomföras läggs fram.

I Byggforskningsrådets rapportserie redovisar forskaren sitt anslagsprojekt. Publiceringen innebär inte att rådet tagit ställning till åsikter, slutsatser och resultat.

Denna skrift är tryckt på miljövänligt, oblekt papper.

R89:1990

ISBN 91-540-5262-9

Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm

gotab Stockholm 1990

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. Inledning.....	7
2. Projektet	11
3. Stadsdelens utveckling under 30 år.....	15
4. Hemmets betydelse	22
Bostaden som hem.....	22
Hemmet som den fasta punkten i världen	23
Autonomi och kontroll.....	25
Hemmet som plats för våra minnen	27
Identitet	28
Människor sätter spår, som de inte vill se utplånade av andra	29
5. Ombyggnadspolitikens mål och hyresgästernas verklighet	31
Statens mål för ombyggnadspolitikern.....	31
Styrmedlen	31
Hyresgästernas mål	32
Olika mål och önskningar bland hyresgästerna	36
6. Ett anspråkslöst förslag: Aktualisera lagen om hemfrid!	38
Sammanfattning	45
Litteraturförteckning	47
Bilaga 1: Förteckning över skrifter i anslutning till Kortedalprojektet.....	52
Bilaga 2: Etnologiska uppsatser inom tema Kortedala.....	55

FÖRORD

När lagen om hemfrid infördes i de gamla landskapslagarna avsåg den skydd mot våld och överfall i hemmet från utomstående. Den nuvarande hemfridslagen avser intrång och kvarstannande i annans hem:

"Den som olovligen intränger eller kvarstannar där annan har sin bostad, vare sig det är ett rum, hus, gård eller fartyg, dömes för hemfridsbrott till böter.---Är brottet ---grovt dömes till fängelse i två år." (Brottsbalken 4:6, Sveriges Rikes lag, 1985))

Christina Redvall ställer i sin bok *Bostadens estetik* frågan på sin spets: "Stämmer det med svensk lag att en starkare kan komma och köra ut en svagare från sitt hem och slå sig ner där? Faktum är att det är just det som många gånger händer vid renoveringar och lägenhetssammanslagningar." (Redvall 1987)

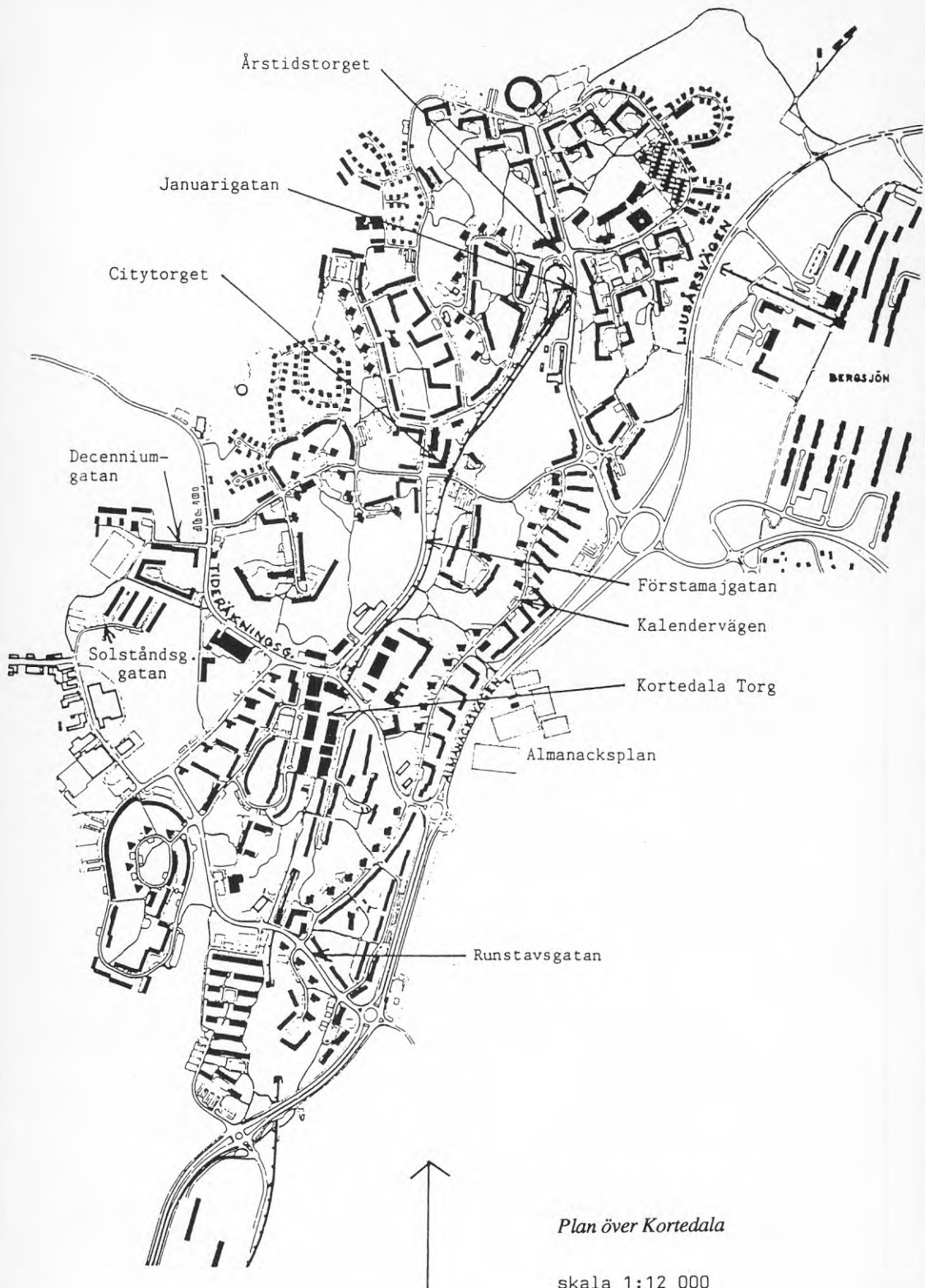
Det är svårt att bevisa att människor dör av påtvingad ombyggnad eller flyttning, men det finns belägg för att många mår dåligt, att sjuka blir sjukare och att ett stort antal individer blir mycket olyckliga av det. I vårt arbete med förnyelseprojektet *Lokal utveckling i Kortedala* såg vi talrika exempel på detta (Gunnemark m fl 1990). Rapporten *Bättre bostadsförnyelse från Boverket* förstärker den bilden (Vidén m fl 1989).

Ombyggnader av bostadshus är ibland efterlängtade av många hyresgäster och behöver då genomföras på ett eller annat sätt. Frågan är bara om det är acceptabelt att göra det på det nuvarande sättet. Är det acceptabelt att människor utsätts för detta som har så starka likheter med hemfridsbrott?

Är det rimligt att staten genom lagar, normer och finansieringsförrordningar fortsätter att stödja en verksamhet med sådana konsekvenser? Är det inte dags att aktualisera hemfridslagen och ändra ombyggnadsprocessen så att hyresgäster kan känna sig trygga i och för sina hem?

Göteborg i mars 1990

Lena Jarlöv
avdelningen för bostadsplanering
Chalmers tekniska högskola

Plan över Kortedala

skala 1:12 000

1. INLEDNING

Dessa tankar och förslag bygger på erfarenheterna av tre och ett halvt års arbete i ett förnyelseprojekt i stadsdelen Kortedala i Göteborg, på enkäter och nära 200 intervjuer, som gjordes under denna tid samt på samtal med invånare, som besökte oss på fältkontoret och som deltog i möten.

Under den tid arbetet pågick förtydligades bilden av klyftorna i samhället - mellan fattiga och rika, mellan olika livsstilar, mellan beslutsfattare och "vanligt folk", mellan teori och praktik, mellan ideologi och verklighet. Det framgick med smärtsam skärpa, att det finns grupper i vårt samhälle, som utan att kunna värja sig drabbas av negativa konsekvenser av de vällovliga samhälleliga beslut om välfärd och standard, som ligger bakom ombyggnadsprocesserna. Detta är inget nytt. Samma sak skedde under 50- och 60-talens snabba storstadsexpansion, då många människor tog tillfället i akt och förväntansfullt sökte sig till de expanderande storstäderna för att få bra jobb och höja sin levnadsstandard medan andra, kanske lika många, mot sin vilja måste lämna sina hem på landsbygden eller i tynande småorter och flytta till de växande städerna för att kunna överleva (Brox 1972, Lindholm 1973, 1975). Det som är nytt är att kommun och stat, bl a genom att finansiera detta projekt, uttryckt en vilja att förebygga negativa effekter av stadsförnyelsen genom att försöka involvera de berörda i själva planeringsprocessen.

Vi är nu inne i vad man kan kalla den andra saneringsvågen. Den första saneringsvågen, som i huvudsak innebar rivning och nybyggnad av stora stadsdelar i innerstäderna, hade som följd att många människor kunde erbjudas en lägenhet med betydligt högre standard än tidigare. Den betydde emellertid också för många att de måste bryta upp från sina hem, sina grannar och sociala nätverk och flytta till andra stadsdelar, vilket ofta var en smärtsam process, som skedde mot deras vilja (se t ex de Laval m fl 1965, Engelbrektsson 1969, Björnberg m fl 1979, Hurtig m fl 1981, Werner 1984).

Den andra saneringsvågen, som vi nu befinner oss i, har föregåtts av många fina tankar om varsamhet och medbestämmande (Ds Bo 1983) men uppvisar trots det i stort sett samma negativa drag som den första. Många forskare har dokumenterat ombyggnadernas effekter. Ett av de största problemen i samband med denna andra saneringsvåg är de stora hyres-

höjningarna, som gör att många människor inte anser sig ha råd att bo kvar utan försöker hitta ännu ej upprustade lägenheter att flytta till (Hurtig 1988). Sven Bergensträhle skriver om detta i Forskare om bostadspolitik och bostadsmarknad: "När omoderna fastigheter rustas upp har både standard- och hyreshöjningarna varit avsevärda. Men när moderna fastigheter rustas upp torde det bara vara hyreshöjningarna som blir avsevärda. Det är tveksamt om standardhöjningen ur hyresgästernas synvinkel kan anses vara värd hyreshöjningen." (Bergensträhle 1985).

En nyutkommen rapport från Boverket (Vidén m fl 1989) redovisar konsekvenser av 19 ombyggnadsexempel i Sverige under 1980-talet, varav Kortedala är ett. Det framgår att händelserna i Kortedala inte är unika utan snarare följer ett vanligt mönster vid bostadsförnyelse. De oönskade konsekvenserna drabbar dem som har sämst ekonomi, sämst utbildning och minst auktoritet. Och det är ingen liten grupp, men om man vill vara cynisk kan man säga att den är *försumbar därför att man får ett i förhållande till andra grupper litet tal om man multiplicerar antalet människor med deras förväntade återstående livslängd. Det är nämligen i stor utsträckning gamla människor som drabbas* (se också Wictorin 1989).

Ett uttalat syfte med Kortedalaprojektet var att förnyelsen skulle ske på invånarnas villkor. Men eftersom en stor del av invånarna hade andra önskemål beträffande sin bostad än de som uttryckts i den officiella bostadspolitiken i programskrifter och i finansieringsbestämmelser, så uppstod här en konflikt. Projektet drevs av Göteborgs kommun och finansierades av kommunen och staten, men dess målsättning att arbeta med en förnyelse på de boendes villkor ledde till att vi som arbetade i projektet i många avseenden kom att ifrågasätta de officiella ombyggnadsmålen. Det betydde emellertid också att våra chanser att i realiteten påverka stadsförnyelsen blev små. De avgörande styrmedlen - finansieringsbestämmelserna - gynnade nämligen en genomgripande ombyggnad av husen, medan en överväldigande majoritet av hyresgästerna endast ville ha en varsam renovering och upprustning. Vi kom också många gånger att ifrågasätta kommunens ambitioner bl a att ta bort enrumslägenheter, slå samman lägenheter och bredda badrum mm av tillgänglighetsskäl. Sådana åtgärder minskade nämligen ibland drastiskt de nuvarande hyresgästernas möjligheter att bo kvar.

Vi valde att följa projektets målsättning att arbeta för de boendes sak. Vi uppnådde praktiskt taget inga konkreta resultat beträffande ombyggnaderna annat än en fördröjning i något fall. Projektet uppnådde dock resultat på andra områden. Mycket är dock ännu på planeringsstadiet och finns i form av förslag och planskisser, presenterade i Lokal utvecklings-

plan för Kortedala (1989). Det gäller t ex stadspark, småhusområden och koloniområde (se forskarnas gemensamma slutrapport Stadsdelsförnyelse - idé och verklighet, Gunnemark m fl 1990).

I en forskningssituation, där forskaren har ambitionen att verkligen lyssna på människor för att få insikt om vilka problem som är viktigast för dem, är det egentligen omöjligt att på förhand formulera forskningsproblemen. Man kan göra vissa antaganden men måste vara beredd att korrigera dem. Så blev det i detta fallet. Verkligheten ställde somliga begrepp på huvudet. I programmet för Kortedalaprojektet talades om vikten av att studera anpassningsprocesser (Lokal utveckling i Kortedala. Ansökan om forskningsanslag februari 1984) Författaren¹ utgick då från den utbredda föreställning om anpassning som ligger bakom politiken för bostadsförnyelse, där det handlar om behovet av anpassning av föråldrade hus och miljöer till moderna krav. Denna bild står i skarp kontrast till den bild av anpassningsprocesser som framträdde under fältarbetet. Här gällde det en 20-30-årig process av mänsklig anpassning till en miljö och till en bostad, en psykologisk process som omvandlar en fysisk miljö till en hembygd och en bostad till ett hem. En sådan anpassning kan inte konstrueras med fysiska medel men är däremot lätt att rasera.

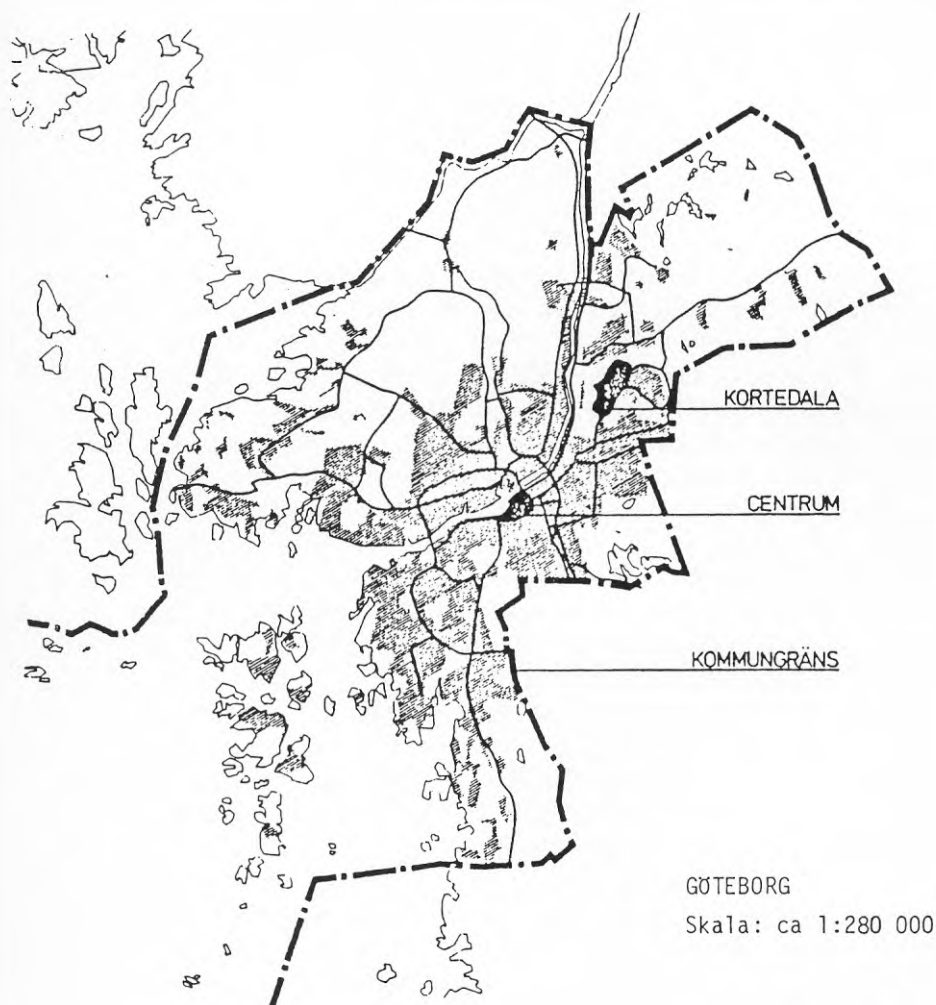
Denna fråga om relationerna mellan människan och hennes bostad är en intressant och viktig arkitekturfråga, där tiden kommer in som en länk i förhållandet mellan människan och rummet. Tiden är inte bara timmar, dagar och år utan också minnen, förhoppningar, sorg och glädje, födelse och död. Tiden avsätter psykologiska spår i arkitekturen, i detta fall i bostaden. Dessa spår kan bara läsas av den eller de invigda, vars hem bostaden utgör. Däri ligger det speciella som gör bostaden till ett hem. Men eftersom dessa spår endast kan observeras och till fullo förstås av de boende själva kan de inte mätas eller beskrivas och göras till föremål för bedömning och värdering på samma sätt som badrumsbredd och diskbänkshöjd. Bostadspolitiken saknar språk att kommunicera dessa värden. Detta kan vara en förklaring till att de så totalt negligeras vid ombyggnad. Det framstår därför som mycket mer angeläget att försöka förstå och förmedla dessa värden än de fysiska faktorer som gör bostäderna i Kortedala otidsenliga.

Rapporten börjar med en kort beskrivning av projektet och dess målsättning. Därefter följer en beskrivning av stadsdelen och dess invånare. Sedan gör jag en genomgång av begreppet *hem*, sådant det framträder hos

¹Programarbetet utfördes av en grupp bestående av tjänstemän och forskare. Med författaren avser jag den kommunale tjänsteman som höll i pennan.

olika forskare och i våra intervjuer och samtal med invånare i Kortedala. Därefter behandlas de officiella målen för ombyggnadspolitiken och hur dessa skiljer sig från önskemålen hos den aktuella gruppen. Jag försöker sedan göra en analys av orsakerna till klyftan mellan samhällets mål och hyresgästernas önskningsar.

För den som vill läsa mer om projektet och få en mer heltäckande bild av stadsdelen och av de idéer och planer som utvecklades under projektarbetet finns ett antal rapporter, som förtecknats i slutet av denna skrift.

Kortedalas läge i Göteborg

2. PROJEKTET

Under hösten 1981 hölls i Göteborg en seminarieriserie med namnet "Människor emellan". Den var anordnad av institutionen för kulturgeografi vid Göteborgs universitet i samarbete med Göteborgs kommun. Till seminariet inbjöds forskare och planerare. Tyngdpunkten kom att ligga på välfärdens negativa effekter, som forskare exemplifierade med de sociala problemen i de nybyggda förortsområdena och de uppbrutna sociala nätverk som blivit en konsekvens av den snabba storstadstillväxten. De aktuella uppgifter som samhällsplaneringen nu stod inför var helt annorlunda än att planera för tillväxt - nu gällde det att hantera de stagnerande storstäderna, att vårda och utveckla det befintliga i stället för att växa och bygga nytt.

En idé om samverkan mellan forskare och planerare väcktes under seminarieriseringen. Aktiv medverkan av forskare i planeringen skulle kunna innebära att man slapp en del oförutsedda negativa konsekvenser. I stället för att komma och kritisera efteråt skulle forskarna bidra med kunskap och annorlunda synsätt redan under planeringsskedet.

Efter åtskilliga sammanträden mellan olika konstellationer av forskare och planerare utkristalliserades en arbetsgrupp och ett program växte fram för ett stadsförnyelseprojekt i femtiotalstadsdelen Kortedala, som av stadsbyggnadskontoret bedömdes vara i behov förnyelse (Lokal utveckling i Kortedala, ansökan om forskningsanslag februari 1984). Förnyelsen skulle ske i nära samarbete med Kortedalas befolkning och ambitionen skulle vara att utveckla och förstärka de befintliga kvaliteterna i stadsdelen. Projektet fick namnet "Lokal utveckling i Kortedala".

Det kombinerade forsknings- och förnyelseprojektet började sin verksamhet i januari 1985. De fyra forskare, som ingick i gruppen, var en etnolog, en kulturgeograf och en sociolog från Göteborgs universitet samt författaren, som är arkitekt och forskare vid avdelningen för bostadsplanering vid Chalmers tekniska högskola. Från kommunen deltog tjänstemän från stadsbyggnadskontoret, fastighetskontoret, social- och fritidsförvaltningarna. En statsvetare utsågs att utvärdera projektet (Bengtsson 1987).

Samtliga fyra forskare, som ingick i projektet, var kvinnor, liksom fem (sista året sex) av de sju tjänstemännen. Detta förhållande skulle vara värt en särskild analys. Jag ska här bara antyda en möjlig förklaring. Ett projekt som detta har ingen som helst status, varken i forsknings- eller planerings-sammanhang. För de kommunala tjänstemän som deltog innebar det att lämna en stor del av sina övriga arbetsuppgifter och ägna motsvarande arbetstid åt något som var synnerligen oförutsebart både vad gällde arbetsuppgifternas art och deras resultat. Genom att ge sig in i det hamnade de vid sidan av den ordinarie kommunala hierarkin och hade således svårt att med kraft bevaka sin ställning i denna. Det var också så att förvaltningscheferna med stor ovilja lämnade ifrån sig erfarna förmågor. Att trots det påfallande kreativa och ambitiösa människor kom att delta i projektet berodde på dessa personers egen vilja att göra något som de själva uppfattade som viktigt och intressant. Att de flesta av dessa var kvinnor kan bekräfta tidigare iakttagelser att kvinnor ofta har mindre intresse av karriär än män och hellre ser till arbetets kvalitativa innehåll (se t ex Prokop 1981). Samma resonemang kan tillämpas på forskarna.

Arbetet ägde rum på ett fältkontor i Kortedala. Kärntruppen utgjordes av forskarna och tjänstemännen från stadsbyggnads- och fastighetskontoret, medan de övriga tjänstemännen hade sina egentliga arbetsplatser på de egna förvaltningarna och endast vistades på fältkontoret i samband med möten och för att ha jourmottagning för invånarna. Detta finns utförligt beskrivet i forskarnas gemensamma slutrapport (Gunnemark m fl 1990).

Under programarbetet var intentionerna att gruppen skulle arbeta mycket integrerat. Forskarnas huvudsakliga arbete skulle bestå i att direkt bidra med sina kunskaper och sitt annorlunda synsätt och dessutom medverka med att på olika sätt åstadkomma ett verkligt inflytande från invånarna, både genom att i samtal, enkäter och intervjuer klarlägga kvaliteter, problem och önskemål i stadsdelen och genom att aktivt delta i möten, arbetsgrupper och andra former för kontakter mellan projektgruppen och stadsdelens befolkning. Dessutom skulle forskarna på olika sätt föra ut erfarenheterna av projektet och dra generella slutsatser. Tjänstemännen skulle dels arbeta med konkreta projekt som aktualiserades under vistelsen i stadsdelen och på olika sätt medverka till deras genomförande och dels med forskarnas hjälp arbeta fram en, hos befolkningen väl förankrad, lokal utvecklingsplan.

Under diskussionerna med finansären, Statens Byggforskningsråd, tvingades programgruppen i någon mån ändra dessa intentioner då rådet krävde att forskarna dels skulle skriva en gemensam rapport om projektet och sättet att arbeta och dels, var och en, under projekttiden utföra en

specifik forskningsuppgift, knuten till det egna ämnet. I praktiken kom detta att bli mycket svårt att genomföra eftersom alla projektdeltagarna arbetade på deltid och sättet att arbeta på ett lokalkontor innebar att verkligheten med sin oändliga mängd akuta arbetsuppgifter trängde på. Så till vida var stadsdelen väl vald - det fanns ett oerhört stort intresse bland många invånare och människor, som arbetade i Kortedala, att delta i diskussionerna om stadsdelens framtid, och det fanns hur många planeringsuppgifter som helst att ta itu med. Eftersom flera av tjänstemännen under de två första åren kom att bytas ut som ett led i den rotation, som ständigt pågår inom de kommunala förvaltningarna, kom ett oförutsett stort ansvar för projektets kontinuitet att vila på forskargruppen. När projektet avslutades sommaren 1988 var det bara en av tjänstemännen, projektets sekreterare, som varit med hela tiden. Alla forskarna deltog ända till slutet.

Tyngdpunkten i forskarnas arbete kom alltså att ligga i det direkta deltagandet - i att mobilisera invånarna, pröva alternativa lösningar vid tex ombyggnader och driva frågor som visade sig viktiga för invånarna. Kunskapsalstringen och kunskapsöverföringen, som ju var skälen till forskarnas deltagande, skedde under projekttiden i en intensiv process av givande och tagande mellan tjänstemän och forskare. Men trots att forskarna i stor utsträckning deltog i det konkreta arbetet i stadsdelen blev det inte så som någon företrädare för kommunen i programskedet hade hoppats - att forskarna skulle utgöra en planeringsförstärkning och göra planeringen lättare och smidigare. Tvärtom kom forskarnas ständiga ifrågasättande av hittills självklara planeringsmål och ständiga önskan att veta mera inför varje handlingsbeslut att i hög grad komplicera arbetet för tjänstemännen och snarare bromsa än påskynda processen.

Kunskapspridandet sträckte sig under projekttiden också utanför den deltagande gruppen. Det kom talrika studiebesök till lokalkontoret, från Göteborg och från andra kommuner i Sverige, såväl andra forskare som planerare, skolor m fl. Också enstaka utländska studiebesök förekom. Dessutom anlätades de deltagande forskarna flitigt att föreläsa om projektet vid seminarier och konferenser i Sverige och även utomlands.

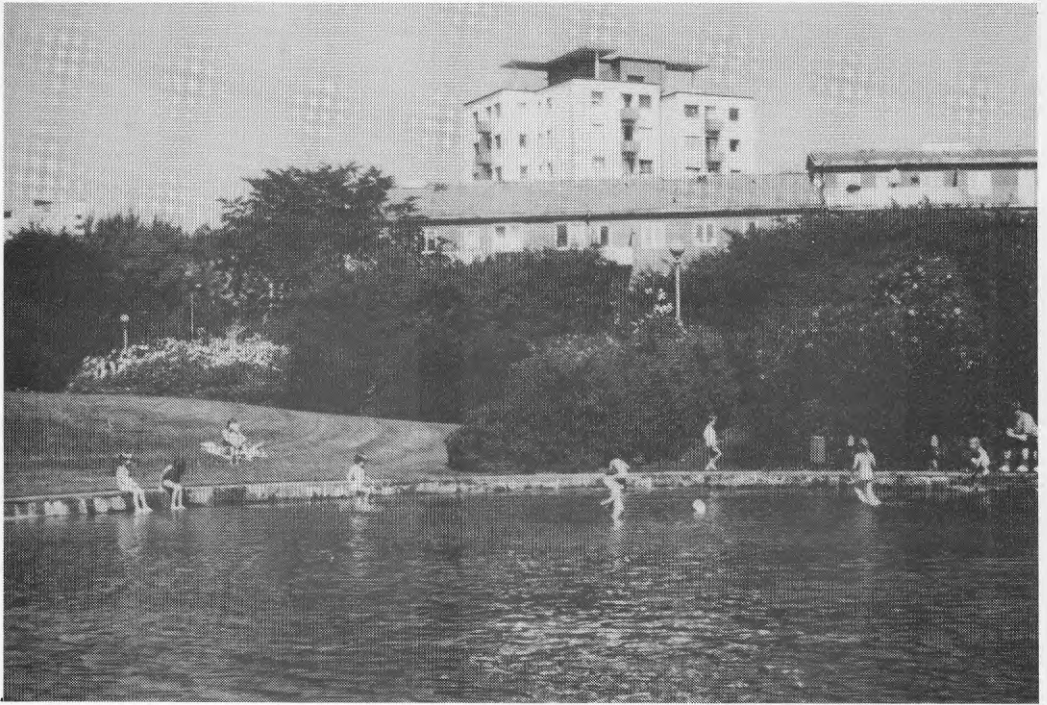

Bild 1. En mångsidig stadsdel. Idyll...

Bild 2. ... och tristess

3. STADSDELENS UTVECKLING UNDER 30 ÅR

I ett skogsklätt höjdområde i utkanten av Göteborg växte under 50- och början av 60-talen upp ett bostadsområde med ca åttatusen lägenheter. Stadsdelen fick namnet Kortedala. De flesta bostäderna byggdes i flerfamiljshus av blandad storlek och med skiftande utseende. Bara ca 3% av bostäderna låg i småhus. Tvåor och små treor var de vanligaste lägenhetsstorlekarna.

Husen fylldes snabbt med folk. Det var unga göteborgare, som nyss bildat familj och behövde egen bostad, som flyttade hit; det var människor i blandade åldrar från äldre områden i Göteborg, som sökte modern bostad eller tvingades flytta på grund av sanering och det var folk från landsbygden eller mindre orter, som kom till Göteborg för att få arbete. Också invandrad arbetskraft bosatte sig här, till en början framför allt jugoslaver, som särskilt SKF genom aktiva värningskampanjer förmådde att flytta till Göteborg. Många av dessa senare bor fortfarande kvar. Flera av dem som vi mötte under projektet var sjukskrivna eller förtidspensionerade på grund av arbetsskador.

Från början hade Kortedala planerats för 17700 invånare (Dispositionsplan för Kortedala, 1950) men under detaljplaneringen ökades antalet bostäder så att invånarantalet när det var som högst kom att vara ca 28000. På senare år har befolkningen minskat och är nu nere i knappt 15000. På grund av det stora bostadsunderskottet och därmed bristen på valmöjligheter bestod befolkningen till en början av människor från alla samhällsskikt.

Trångboddheten var efter nuvarande mått avsevärd under de första årtiondena, när stora barnkullar växte upp i stadsdelen. För de många familjer som kom från äldre stadsdelar i Göteborg innebar emellertid flyttningen till Kortedala en betydande höjning av såväl utrymmesstandard som av bekvämlighet. Utedass, fotogenkaminer och kakelugnar byttes mot badrum och centralvärme. För människor från landsbygden kunde det däremot i vissa avseenden betyda en standardsänkning, bl a genom att man flyttade från ett eget hus med trädgård till en lägenhet utan trädgård.

Bild 3 och 4. Många olika typer av bostadshus byggdes.

Under de barnrika åren var Kortedala en livlig stadsdel. Det saknades inte problem. Skolorna var överfulla, det förekom thinnersniffning och busliv, äldre människor vågade inte gå ut om kvällarna. Undan för undan skaffade sig de välutbildade och höginkomsttagarna bostäder i andra stadsdelar - många flyttade till småhus - och stadsdelen kom allt mer att domineras av människor ur arbetarklassen (se tabell 1). Också bland arbetarna var det många som efterhand fick möjlighet att skaffa sig ett eget hus i någon annan stadsdel i Göteborg eller i någon av kranskommunerna.

Tabell 1¹

Fördelning på yrkeskategorier

Ej facklärd arbetare	43,1 %
Facklärd arbetare	19,4 %
Lägre tjänstemän	16,5 %
Tjänstemän på mellannivå	10,3 %
Högre tjänstemän	2,4 %
Företagare	1,4 %
Studerande	3,4 %
Hemarbetande	<u>3,3 %</u>

100,0 %

N = 696

En del bodde emellertid kvar i Kortedala och rotade sig där. Det är framför allt om dem denna rapport handlar. De är inte få. En undersökning som gjordes 1986 (Lennartsson 1987) visar att 40% av invånarna hade bott i stadsdelen mer än 20 år. Det finns två skäl till varför de blivit huvudpersoner i min skrift. Det första skälet är att de genom sin bofasthet har en grundlig kännedom om Kortedala och ofta också ett starkt socialt nätverk, som gör dem till den viktigaste sociala basen i stadsdelen. De representerar kontinuitet och stabilitet. Det andra skälet är att det är dessa människor som drabbas hårdast av en ombyggnad där grunden för deras trygghet rycks undan.

Så småningom blev livet i stadsdelen lugnare, barnen flyttade hemifrån och lägenheterna var inte längre för trånga utan ganska lagom för en eller två vuxna. Några skaffade sig en egen liten tvättmaskin att lirka in i badrummet eller köket och en del kompletterade också köksutrustningen

¹ Lennartsson 1987 s 17

med en liten frys. Ekonomin, som ofta precis räckt till det nödvändigaste under den tid barnen bodde hemma, förbättrades för många efter hand så pass att de kunde kosta på sig detta. För andra är ekonomin emellertid fortfarande ett problem. Särskilt gäller det änkor utan ATP, sjukskrivna och förtidspensionärer, kategorier som det finns många av i Kortedala (se Lokal utvecklingsplan för Kortedala, 1989).

I slutet av 70-talet drabbades de allmännyttiga bostadsbolagen av ekonomiska problem på grund av outhyrda lägenheter i de senare byggda stadsdelarna. Kortedala hade liksom andra äldre stadsdelar nu blivit attraktivt att bo i eftersom hyrorna där var relativt låga och de ligger närmare stan än de nya förorterna. Detta gjorde att bostadsföretagen prioriterade åtgärder i de nya problemdrabbade stadsdelarna. Stora ekonomiska insatser gjordes där på bekostnad av underhållet i det äldre bostadsbeståndet, som ganska snart började förfalla. Asbestplattorna ramlade från husen, färgen flagnade på fönstren, sandlådorna växte igen och naturen mellan husen, som hyresgästerna tidigare uppskattat, började nu anta besvärande proportioner och hindra solljuset att nå lägenheterna.

Inomhus märktes det bristande underhållet mindre eftersom hyresgästerna efter hand själva bättrade på målningen och tapetserade. Detta gäller framför allt de hyresgäster som bott kvar länge i samma lägenhet. Somliga lade in heltäckningsmattor. Några händiga personer hade redan tidigt byggt valv mellan hall och vardagsrum och bytt ut skåpluckorna i köket för att sätta sin egen prägel på lägenheten. De största problemen var att det började dra från fönster och balkongdörrar. Många längtade efter en uppsnygning av lägenheten med nya tapeter och plastmattor.

När bostadsföretagen äntligen skulle ta itu med bebyggelsen i Kortedala kom de då gällande lånebestämmelserna att i många fall få avgörande betydelse för den väg som valdes. Vid genomgripande ombyggnad kunde det eftersatta underhållet bakas in i ombyggnadskostnaderna och allt kunde lånas till en förmånlig ränta. En sådan ombyggnad hade kanske kunnat vara acceptabel för hyresgästerna om de själva hade tyckt sig få någon fördel av den gynnsamma finansieringen. I stället möjliggjorde den ökade standarden en uppvärdering av bruksvärdeshyran och slutresultatet för hyresgästerna blev en kraftig hyreshöjning. För några kunde ett ökat bostadsbidrag reducera höjningen, men för de många, som redan hade maximalt bidrag, skulle höjningen bli mycket kännbar. Detta ledde till att många hyresgäster flyttade från området till något annat område i Kortedala, som ännu ej byggts om, eller från stadsdelen. Somliga bytte ner sig från t ex en trea till en tvåa för att ha råd att bo kvar i huset eller området.

Bild 5. Hyresgästen har bott här i 30 år och själv satt sina spår i bostaden. Han har byggt valv...

Bild 6. ... och tillverkat skräddarsydda bokhyllor.

Ombyggnaderna föjde de statliga intentionerna i ROT-programmet så tillvida att de innebar en ökad standard och en ökad tillgänglighet (Ds Bo 1983). För familjer med god ekonomi, som önskade ny bostad innebar de ett ökat urval. Också en del av hyresgästerna i Kortedala såg dem som en positiv förbättring, även om de allra flesta hade svårt att acceptera den stora hyreshöjningen för underhållsåtgärder, som de ansåg sig ha betalt för länge sen. Till saken hör att de allra flesta lägenheterna i Kortedala uppfyller LGS-kraven (lägsta godtagbara standard) redan före ombyggnad.

Många hyresgäster drabbades av negativa effekter av ombyggnaderna. Förutom de ekonomiska konsekvenserna innebar de att lägenheter förändrades. Somliga försvann genom hopslagning, andra blev större. Några hushåll blev av med utrymme till förmån för en hiss. I något fall förekom märkliga åtgärder för att upprustningen skulle klassificeras som ombyggnad, som t ex där badrumsväggen flyttades 35 cm (se plan s 21). Byggnadsnämnden godkände detta med motiveringen att man skulle kunna vända med en rullstol (Promemoria 1988-11-01, Göteborgs stadsbyggnadskontor). Från bostadsföretagets sida var man angelägen om att få in en tvättpelare (tvättmaskin och torktumlare), som avsetts vara standard i varje lägenhet men som efter enträgna protester från hyresgästerna i stället erbjöds som tillval. Följden blev att intilliggande kök respektive rum enligt många hyresgäster blev sämre än förut.

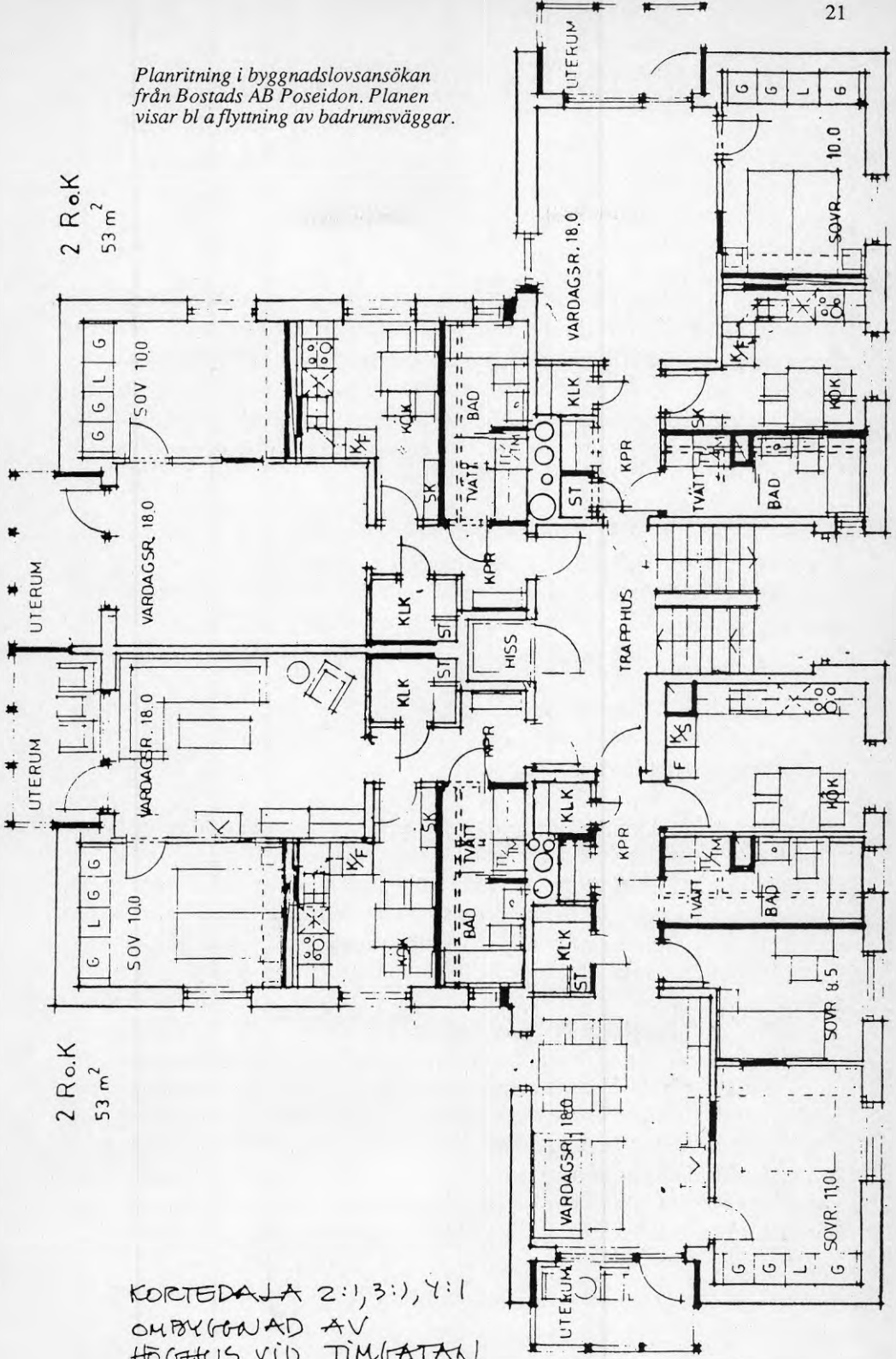
Kanske skulle dessa förändringar blivit mindre plågsamma om inte hela ombyggnadsprocessen av många hyresgäster uppfattats som ett allvarligt ingrepp i deras autonomi. Efter att ha bott 20-30 år i en lägenhet har många människor kommit att betrakta denna som ett hem, en egen plats, där man själv råder. Hyresgästförening och bostadsföretag har inte gjort något för att motverka denna känsla. Tvärtom har i mängder av uttalanden och skrifter de senaste årtiondena från alla parter på bostadsmarknaden *boinflytande* varit ett honnörsord. När det då plötsligt visar sig att man som hyresgäst inte har det ringaste inflytande över sitt hem utan detta kan byggas om på ett sätt som man själv uppfattar som en försämring, med höjd hyra som följd och utan att man kan röra ett finger för att hindra det, så upplevs detta som ett starkt ingrepp i den egna autonomi.

Ombyggnaderna under projektiden ledde till att över hälften av hyresgästerna flyttade till andra områden i Kortedala eller andra platser (se Gunnemark m fl 1990 och Lokal utvecklingsplan för Kortedala del 1 s 39). Andelen som bytte lägenhet är avsevärt större. Detta kan jämföras med enkäten, där 70% svarade att de inte hade några flyttningsplaner utan ville bo kvar i sin bostad "om inget särskilt händer" (Lennartsson 1987 s 37).

Planritning i byggnadslovsansökan från Bostads AB Poseidon. Planen visar bl a flyttning av badrumsväggar.

2 R.o.K
53 m²

2 R.o.K
53 m²

KORTEDAJA 2:1, 3:1, 4:1
OMBYGGAD AV
HÖGHUS VID TIMBATAN

VÄNING 1-6

4. HEMMETS BETYDELSE

Bostaden som hem.

Ordet hem ingår inte i det offentliga språket. Det används mycket sällan i utredningar, promemorior och andra skrivelser som gäller bostadspolitik. Detta speglar samhällets syn på bostaden som en materiell nytthet som kan definieras i kvadratmeter och utrustningsstandard och som i princip är utbytbar för sin innehavare. Men ett hem är mer än en fysisk lokal för sina invånare - det är ett system där fysiska, sociala och psykologiska dimensioner är oskiljaktigt förenade.

Jag ska i detta kapitel förmedla den bild av hemmets betydelse i olika avseenden som framträder i våra undersökningar i Kortedala. Jag ska också redovisa något av den omfattande internationella forskning om denna fråga som jag funnit relevant i detta sammanhang. Mycket har skrivits om hemmet runt om i världen.

I Sverige har bl a etnologen och sociologen Åke Daun (1980), psykologen Maria Nordström (1986) och arkitekten Christina Redvall (1987) skrivit om hemmets betydelse.

Humanekologen Torsten Malmberg har gjort en sammanställning av internationell forskning om hemmet och dess betydelse, *Longing for Home* (Malmberg 1987). En djup och mångfasetterad kunskap om hemmets betydelse finns i antologin *Home Environments* (Altman och Werner 1985) med författare från framför allt USA och Australien. De engelska forskarna Peter Saunders och Peter William redovisar i en artikel (1988) likartade tankegångar och slutsatser som dem som presenteras i *Home Environments*. Saunders och William refererar emellertid till helt andra källor, vilket är intressant och anmärkningsvärt. Om flera forskare oberoende av varandra kommer till samma resultat stärker detta resultatens trovärdighet. 1989 hölls i Gävle en internationell konferens med temat *The Meaning and Use of Home and Neighbourhood*. Bland de deltagande forskarna fanns många som intresserade sig för frågan om hemmets psykologiska betydelse för människor (se *The Meaning and Use of Home and Neighbourhood, Book of Abstracts* 1989).

Hemmet som den fasta punkten i världen.

För många människor, men inte alla, är hemmet den viktigaste basen för interaktion mellan dem och deras omgivning (Dovey 1985). Hemmet representerar den fasta punkten i en värld där det mesta övriga är osäkert; det representerar ett visst mått av ordning och stabilitet gentemot omvärldens oordning och föränderlighet (Saunders och Williams 1988).

Många människor lever ofta i föreställningen att hemmet ska förbli det samma ända tills de själva ändrar det. Detta är emellertid bara deras föreställningsvärld och den stämmer inte alltid med verkligheten. När då t ex en ombyggnad av deras hem beslutas över deras huvuden kan det kännas som om grunden rycks undan för dem, deras värld rasar samman. 20-30 års boende i samma bostad kan lätt invagga en i en falsk känsla av säkerhet. Christina Redvall illustrerar detta förhållningssätt i sin bok *Bostadens estetik* (Redvall 1987 s 54):

"Gertruds hus skall snart renoveras och hon tvingas flytta därifrån. Så här skriver hon till mig i ett brev efter intervjun:

Mitt hem är - borde vara - en fast punkt, där mitt slags ordning gäller. Där jag har rätt att vara, utan inblandning. En fristad dit jag kan dra mig undan, hämta kraft. En startpunkt för livet ute i samhället. Möte med människor, engagemang, ett kollektivt flöde. Mitt Hem borde inte kunna tas ifrån mej. Det borde få växa och åldras med mej."

I våra intervjuer i Kortedala blir hemmets betydelse som fast punkt ofta mycket tydlig. Särskilt människor som bott länge i en lägenhet har kommit att bibringas föreställningen att här kommer allt att förbli sig likt även om verkligheten runt om förändras. De håller tanken på avstånd att den plats som är deras hem ska utsättas för förändringar genom krafter utifrån som de inte rör på. Och när risken plötsligt framstår i all sin tydlighet blir reaktionen stark: *Jag älskar min lägenhet. Om de rör den så dör jag* (änka, 66 år). På frågan varför hon vill bo just där svarar en annan änka, 73 år: *Jag är van att bo här. Det är här jag har levt...var och en har ju sin lägenhet, de vill ju alla bo kvar i sina lägenheter - det är nog ingen som vill härifrån, tror jag.*

En sextiofemårig fru som bott 30 år i samma lägenhet säger som svar på frågan hur viktigt det är för henne att få bo kvar i sin lägenhet i framtiden: *Jag skulle ha väldigt svårt att flytta härifrån. Det får jag lov att säga. Och här...ja, jag känner mig så hemma här ibland. Det skulle vara en väldigt omvälvning i mitt liv.* På frågan hur viktigt det är för henne att bo kvar i samma delområde svarar hon: *Ja, jag är så förankrad här på nåt*

sätt, så jag tror att jag skulle bli...jag tror inte att jag skulle bli samma människa sen, om jag flyttade härifrån....Ja, det låter hemskt, men man är så inrotad här på nåt sätt va, man har sina rötter här på nåt sätt.

Det är inte bara viktigt att få *bo kvar* i sitt hem - för många är *förändringar* av det, som de inte velat ha och inte kunnat påverka, ett mycket smärtsamt ingrepp i deras liv. En medelålders fru som bott i samma lägenhet i Kortedala 20 år och blivit påtvingad en genomgripande ombyggnad säger att bostadsföretaget har förstört lägenheten. Familjen hade själva tidigare lagt in heltäckningsmatta och tapetserat och nu har de fått allt detta förstört. All omvårdnad har varit förgäves. *Poseidon (som bostadsbolaget heter) har förstört min livsglädje.*

Malmberg citerar E Relph, som skriver: "Home is as we have found not just the house we happen to live in, it is not something that can be anywhere, that can be exchanged, but an irreplaceable centre of significance. Home in its most profound meaning is an attachment to a particular setting, a special environment, in comparison to which all other associations with places have only a limited importance" --- Man fäster sig, rotar sig: "To have roots in a place is to have a secure point from which to look out on the world, a firm grasp of one's position in the order of things, and a significant spiritual and psychological attachment to somewhere in particular" (Malmberg 1987 s 7 ; Relph 1976).

Bilden är emellertid inte entydig. Bland hyresgästerna finns flera, som före ombyggnad varit mycket fästa vid sin lägenhet och oroliga för förändringen, men som efteråt funnit att det blev ganska bra. Det finns också många hyresgäster som inte alls är bundna till sin bostad utan gärna skulle se den ombyggd eller själva flytta någon annanstans. Ofta är det en ekonomisk fråga. Många av de intervjuade skulle, om de hade möjlighet, helst vilja bo i eget hus. Av dessa skulle flera vilja bo på landet. För dem är den nuvarande bostaden något av en nödlösning, som de mestadels anpassar sig rätt bra till. Men det finns en beredskap att ändra sitt boende om något oförutsett skulle inträffa och göra det möjligt att bosätta sig enligt sin innersta önskan. I detta perspektiv är det lätt att förstå att en kraftig höjning av hyran innebär en omprövning av boendet. För den summan kanske det är möjligt att ordna sitt boende på något annat sätt som bättre skulle överensstämma med denna önskan. För dessa människor är alltså boendet inte samma fasta punkt i tillvaron som för den tidigare omtalade gruppen.

Autonomi och kontroll

En teori om betydelsen av människans kontroll över sin tillvaro redovisas av Finn Diedrichsen och Hild Lorentz:

"Människans medvetande och psykiska utveckling formas av den verksamhet hon håller på med. Ens identitet bestäms av var man befinner sig i strukturen, vilket arbete man har, var man bor. Man formas av relationer, ideologier och regler som finns på arbetsplatsen, i kvarteret och i familjen.

Grundläggande i denna teoribildning är också att människan betraktas som aktiv, att hon själv kan välja vilka behov hon vill tillfredsställa och hur det ska göras. Livet blir en strävan, en kamp att bibehålla och utvidga kontrollen över sina livsvillkor - materiella, sociala och kulturella." (Diedrichsen och Lorentz 1982 s 17 f)

Utifrån denna teori formulerade jag i projektets början en hypotes: "Bostaden är vid sidan av arbetsplatsen (för den som har arbete) den viktigaste plattformen för människors verksamhet och utveckling - en viktig del av hennes livsvillkor. Det är därför avgörande för det psykiska välbefinnandet att man känner att man har *kontroll över sitt boende*. Om en hyresgäst av utomstående krafter tvingas att flytta från sin bostad kan själva denna händelse uppfattas som ett allvarligt ingrepp i självbestämmandet och därmed den egna identiteten. Detta ingrepp mildras inte nämnvärt om man erbjuds en aldrig så bra ny bostad - kontrollen över de egna livsvillkoren har rubbats." (Gunnemark m fl 1985 s 62)

Denna hypotes stöds av forskning av bl a Åke Daun (1980), Olle Volny (1977, 1981) och mina egna tidigare studier av människor som flyttat från "hyresvärdarnas hus" till egna hus och fritidshus (Jarlöv 1980, 1982). I vårt arbete i Kortedala har hypotesen bekräftats både genom intervjuer, på boendemöten inför ombyggnad och genom samtal med förtvivilade hyresgäster som vänt sig till fältkontoret för att få hjälp.

En känsla av *autonomi* framträder starkt hos människor, som har bott länge i samma lägenhet. Den långa tiden i samma bostad har, även om denna bara är en hyreslägenhet, invaggat dem i en skenbar trygghet att själv bestämma över den och över vad som sker där. Medan allt utanför förändras utan deras inverkan - gården, gatorna, stadsdelen, arbetsplatsen, hela staden - så förblir hemmet detsamma ända tills de själva väljer att ändra det. I våra undersökningar i Kortedala finns otaliga exempel på denna känsla av autonomi, framför allt hos äldre människor, som varit

bofasta under lång tid. Nästan hälften av de kortedalabor som besvarade vår enkät har bott i Kortedala i mer än 15 år och en fjärdedel i mer än 25 år (Lennartsson 1987). Våra studier visade också på hur stark frustrationen blir när denna upplevda autonomi hotas vid ombyggnad.

Att känslan av autonomi i hemmet är speciellt utmärkande för äldre människor har att göra med att hemmets betydelse över huvud taget varierar mellan olika åldrar. För vuxna är hemmet ofta en plats där de kan välja hur deras tid och rum ska organiseras. Det finns säkert restriktioner, men de har vanligtvis några val. För barn och unga kan hemmet däremot kännas som en domän där andra, de vuxna, bestämmer. Allt eftersom barnen blir äldre blir denna känsla mer besvärande. Hemmet blir en plats som man vill fly från, en plats där, liksom i skolan, de är föremål för regler som utformas och tillämpas av andra (Saunders och Williams 1988). Man vill skaffa sig ett eget hem.

Hemmets betydelse som den autonoma basen för livet kan också skilja sig mellan olika individer och hushåll beroende på kön, klass, förhållande till arbetslivet och till andra delar av livet. Den kan också skilja sig mellan människor med olika etnisk och kulturell tillhörighet.

Självklart spelar arbetet en viktig roll för många människor som bas för deras relationer till omvärlden (Argyris 1971; Gardell 1974). Om arbetet känns självständigt, meningsfullt och tar individens kreativitet och duglighet i anspråk kan det vara en viktig bas för känslan av autonomi och därmed innebära att hemmet inte blir den enda platsen för detta. Vid tillfällen där hemmets autonomi hotas, som vid ombyggnad, kan arbetet då utgöra en viktig buffert.

Frågan om arbetets betydelse för människor i förhållande till andra sidor av livet har studerats av etnologer och socialantropologer i ett livsformsperspektiv (Hjalager och Lindgaard 1984; Højrup 1983). För människor i lönearbetarlivsformen, som utgör den dominerande livsformen i Kortedala, utgör fritiden och därmed bostaden ofta den del av tillvaron som ger störst livsinnehåll:

"Lönearbejderlivsformens baerere er saelgere af arbejdstid. Det gaelder om at saelge tiden så dyrt som muligt og i øvrigt at presse på for at gøre den så kort som mulig. De "realiserer sig selv" i deres fritid. Arbejdet betragtes som en nødvendig "afgift" for en meningsfuld fritid" (Hjalager och Lindgaard 1984 sid 14)

Människor kan också ha andra komplement till hemmet, där de upplever sig som autonoma varelser. I våra undersökningar har vi stött på flera individer och hushåll, där ett fritidshus eller en kolonistuga funnits som ett sådant viktigt komplement.

För bostadsförnyelsen i Kortedala kan man dra följande slutsatser ur det ovan sagda:

Ca 43% av Kortedalas befolkning över 16 år tillhör gruppen ej facklärd arbetare, ca 19% är facklärd arbetare, ca 16% är lägre tjänstemän, ca 10% tjänstemän på mellannivå medan resten fördelar sig mellan högre tjänstemän, företagare, studerande och hemarbetande (Lennartsson 1987 s 17). Det finns anledning att förmoda att det bland dessa människor finns ganska många, för vilka arbetet inte utgör någon bas för upplevelse av autonomi.

Av Kortedalas invånare är ca 17% över 64 år. De flesta av dessa står helt utanför arbetsmarknaden. Dessutom finns det ett stort antal förtids- och sjukpensionärer.

Det finns alltså starka skäl att anta att hemmet får fylla den viktiga funktionen att vara basen för upplevelsen av autonomi för många kortedalabor. Detta betyder att det är av största vikt att genomföra bostadsförnyelsen på ett sådant sätt att hyresgästerna inte känner sin autonomi hotad.

Att människor fäster stor vikt vid att själva bestämma över sitt hem tyder den omfattande frivilliga omflyttning på, som tar sin början så snart ryktena om ombyggnad börjar visa sig välgrundade. Våra intervjuer visar att många människor föredrar att själva behålla initiativet i stället för att vänta på att hyresvärderna ska komma med något ombyggnadsförslag som man vet att man inte kan påverka.

Hemmet som plats för våra minnen

Ett hem är inget som etableras på en gång, det växer fram. Dess betydelse utvecklas under tidens lopp genom de bindningar som uppstår mellan invånarna sinsemellan och mellan dem och deras sociala och fysiska omgivning. De föremål som omger oss blir efterhand bärare av våra minnen. Stolen vid fönstret där far alltid satt - jag ser honom där, också långt efter att han är borta. Köket med alla sina ofullkomligheter - efter 20 år är varje del där fylld med minnen av glada och nedstämda måltider,

av pepparkaksbak och vällingkok, av gräl och skratt, av vänner som inte mer finns. Särskilt för gamla människor är alla de fysiska tingen som omger dem viktiga därför att de gör det möjligt att konkretisera minnen genom associationer och därmed bevara hågkomstens vitalitet (Dovey 1985). Om alla dessa bärare av deras historia försvinner bleknar minnet bort. I värsta fall kan de tappa orienteringen i tillvaron och bli helt förvirrade.

Kontinuiteten har också en praktisk sida. Äldre människor som har svårt att se och kanske också börjar få dåligt närminne kan klara sig själva i hemmet genom att de rent rutinmässigt vet var allting står - mjölet, kaffet, kopporna. De behöver bara föra handen till det rätta stället. För dem kan byte av köksskåp i värsta fall betyda att de inte längre kan klara sig utan hjälp (Hurtig m fl 1981).

Identitet

Ytterligare ett begrepp som är en viktig del av hemmets betydelse är identitet. Man omger sig med möbler, prydnadsföremål, porträtt etc som uttrycker en ganska bestämd kulturell grupptillhörighet, ett sätt att leva som är detsamma som hos andra människor inom samma livsform. Den egna identiteten bestäms av denna grupptillhörighet, man ingår i ett socialt sammanhang, man har en egen bestämd plats, ett hem i en förvirrad värld.

Kan man då inte lika gärna flytta till en annan lägenhet med sina socialt präglade tillhörigheter? I ett likartat hus med likartad gård och trappuppgång? Kan man inte få sin identitet bekräftad där likaväl?

Förutom alla de psykologiska bindningar i form av minnen som gör det svårt att utan vidare överföra sitt hem från en bostad till en annan finns de sociala bindningarna i form av grannar, som bott länge i huset. Dessa kan vara viktiga för en människas identitet - de har sett hennes barn växa upp, de var med när hennes make dog, de vet vem hon är och i sina minnen bär de hennes historia. De behöver inte pratas vid särskilt ofta eller "springa ner dörrarna" för varandra. Blotta vetskapen att de finns där, ljudet av deras steg, bruset från deras vattenledning är tillräckligt för att man ska veta att man existerar, inte bara för sig själv utan också som minne och erfarenhet inuti någon annans hjärna. Att flyttas till en annan lägenhet, ett annat hus, är att förlora denna förankring i verkligheten. Denna förlust kan medföra en stark känsla av isolering och rotlöshet.

Sociologen Eva Öresjö har tydligt visat detta i sina studier av människor i ombyggnadssituationer (Öresjö 1988a, b).

Arkitekten Tadashi Toyama har i sina studier av hur äldre människors identitetsupplevelse påverkas av flyttning funnit vitt skilda reaktionsmönster (Toyama 1988). Detta kan bl a förklaras av att människan på samma gång påverkas av sin miljö och själv skapar den ("man the responder" och "man the creator" (aa s 23). Både den gamla och den nya bostaden är viktiga i detta förhållande, liksom graden av frivillighet i flyttningen, personens hälsa och hur flyttningen förberetts och gått till.

Människor sätter spår, som de inte vill se utplånade av andra

Ett hem skulle kunna definieras som ett lyckat förhållande mellan människa och bostad. Begreppet hem är i grunden positivt. Om inget bra förhållande mellan människan och hennes bostad uppstår är bostaden inget hem för henne. Ett bra förhållande uppstår när människan tar bostaden i besittning, präglar den med sin personlighet, sätter sina spår i den.

Forskare som på olika nivåer har ägnat sig åt denna fråga är bl a Martin Heidegger (1974), Dag Österberg (1977) och Jensen och Vestergaard (1979). Christina Redvall ägnar också denna fråga stor uppmärksamhet (Redvall 1987 s 48). Jag lånar ytterligare ett stycke ur hennes bok för att illustrera:

"I byggnadsmaterialcitatens framhålls gång på gång de material som slits vackert som särskilt värdefulla. Dag Österberg talar om att sociomaterial, i det här fallet det byggda, förmedlar handlingar både bakåt och framåt i tiden. Händelser i förfluten tid kan avläsas som spår. Medan indikationer visar på mänskliga handlingar som är möjliga eller tvingande i framtiden. Först får Edit illustrera:

Det är viktigt att det inte är såna där avlånga korridorkök, riktigt uttänkta arbetsmomentkök. Jag får ont i magen när jag tänker på det. Jag trivs med att det är lite underligt, att jag själv får tänka ut vad som är mest praktiskt i mitt kök. Att inte nån har tänkt ut det åt mig så jag tvingas bete mig på ett visst sätt hemma hos mig. Jag vill själv tänka ut hur jag skall ordna med disken så att den skall få plats till exempel. När jag bodde i den ockuperade lägenheten åkte jag ut till Myréns och köpte diskbänk själv och så kom min sväger och vi satte upp den tillsammans. Den diskbänken den hörde man våra skratt i. När jag stod där och diskade så fanns hela stämningen av att vi hade fnissat och skrattat åt att den blev lite sned. Jag skulle önska att man flyttar in i en lägenhet och får ordna med dom praktiska attiraljerna i köket själv. Så att det blir lite personligt, nånting som man

själv har åstadkommit, till skillnad från dom där kalla diskbänkarna som bara står där med alla uttänkta skåp till."

Jag har själv tidigare särskilt studerat besittningstagandet och präglandet av bostaden i samband med människor, som bosatt sig permanent i ett sommarstugeområde. Där var själva bosättningen en mycket aktiv handling och boendet var helt tydligt av central betydelse i dessa människors liv (Jarlöv 1982).

Jag har nu i Kortedala kunnat iaktta samma tendenser i många människors förhållningssätt till sin lägenhet. Deras spår kan vara mer eller mindre avläsbara för den oinvidige. Våra erfarenheter visar att många människor har svårt att vara oberörda när någon annan suddar ut deras spår, som för dem är laddade med symbolvärden och är uttryck för deras identitet.

Ofta fann vi mycket tydliga fysiska spår i bostäderna i form av olika inredningsdetaljer, valv, specialtillverkade möbler etc. En man hade inrett hela vardagsrummet med "skräddarsydd" bokhyllor och rotting-skärmar framför radiatorerna (se bild 6). Han blev inte glad när bostadsföretaget upplyste om att de tänkte bygga om hela lägenheten och slå ihop den med den intilliggande. En kvinna hade lagt ner stor möda på att blanda till den rätta färgtonen till väggarna för att den skulle stämma med heltäckningsmattan. För henne kändes det som en skymf när bostadsföretaget krävde att få lägga ny plastmatta och tapetsera om i samband med en genomgripande ombyggnad av hela huset.

Finn Werne skriver i boken "Den osynliga arkitekturen" om hur snabba förändringar av miljöer leder till traumatiska ingrepp i människors identitet och gruppkänsla och framhåller att en förändring som äger rum genom vårt aktiva deltagande är av helt annan karaktär och betydelse än en som påtvingas oss (Werne 1987 s 201). Detta gäller i hög grad förändringar av det egna hemmet.

5. OMBYGGNADSPOLITIKENS MÅL OCH HYRESGÄSTERNAS VERKLIGHET

Till grund för detta kapitel ligger ett stort antal enkäter, intervjuer, samtal och möten under projekttiden i Kortedala. Ett försök att tillämpa en annorlunda planeringsmodell, "social projektering och selektiv ombyggnad" gjordes också. Detta finns närmare beskrivet i forskarnas gemensamma rapport (Gunnemark m fl 1990)

Statens mål för ombyggnadspolitiken

Ur det s k ROT-programmet (Ds BO 1983):

"Bostadsförbättringsprogrammet bör således grundas på följande bostads-sociala mål för bostadsbeståndets förbättring:

1. Alla människor har rätt till en bostad med modern utrustning.
2. Alla boende har rätt till en bostad som är väl underhållen.
3. Oberoende av ålder eller handikapp har alla rätt till en bostad som fyller kraven på god tillgänglighet.
4. Förbättringar i bostadsbeståndet bör inriktas så att de främjar ett jämlikt och integrerat boende och ett varsamt omhändertagande av kvaliteterna i den befintliga boendemiljön. Till dessa mål skall läggas de energipolitiska och sysselsättningspolitiska målen för bostadsförbättringsprogrammet, nämligen:
5. Energihushållningsåtgärderna skall intensifieras och samordnas med andra förbättringsåtgärder.
6. Kapaciteten inom byggsektorn skall utnyttjas bättre.

Styrmedlen

Vid utformandet av styrmedlen för denna politik kom punkt 6, sysselsättningsmålet, att få dominerande betydelse. Finansieringsbestämmelserna gynnade genomgripande, sysselsättningskrävande ombyggnader, medan det underhåll, som hyresgästen enligt punkt 3 skall ha rätt till, inte fick

någon motsvarande stimulans. I stället har ombyggnader blivit en mycket vanlig väg att finansiera eftersatt underhåll. Och eftersatt underhåll är ett mycket påtagligt problem i kortedalabebyggelsen (se kapitel 3).

Också tillgänglighetskravet har blivit föremål för särskilda styrmedel i form av lagstiftning och finansiering. Det speciella intresse som ägnats tillgänglighetsfrågan hänger samman med det socialpolitiska målet att äldre ska kunna bo i egen bostad så länge som möjligt (Bo på egna villkor, Bostadsstyrelsen 1987). Styrmedlen, som till en början bestod av hissbidrag samt krav på områdesvis planering för att få dispens från hisskravet i hus med mer än två våningar, visade sig ha alltför liten effekt. Finansieringsbestämmelserna ändrades därför så att det i praktiken blev lika dyrt att bygga om utan hiss som med.

Energisparmålet följs upp genom bygglov- och lånebestämmelser.

De mera subtila kraven som "ett jämlikt och integrerat boende" och "omhändertagande av kvaliteterna i den befintliga miljön" har emellertid lämnats att uppfylla sig själva. Visserligen finns ett särskilt varsamhetskrav formulerat i PBL, men det är inte ovillkorligt och några särskilda styrmedel finns inte knutna till det. I ett cirkulär från Statens Planverk (Dnr 1637/87) utvecklas statens syn på varsamheten: "I kravet på varsamhet ligger också ett krav på att hänsyn skall tas till möjligheterna för människor att bo kvar såväl under som efter en ombyggnad. Varsamhetskravet får emellertid inte tas till intäkt för att generellt hålla en låg standard när byggnader ändras."

Hyresgästernas mål

Låt oss granska de ombyggnadspolitiska målen i tur och ordning och se hur de sammanfaller med de mål som i våra undersökningar framträtt som viktiga för hyresgästerna i Kortedala:

1. Alla människor har rätt till en bostad med modern utrustning.

Detta mål överensstämmer med målen för hyresgästerna i Kortedala. De flesta lägenheterna fyller emellertid där kravet på lägsta godtagbara standard (LGS). Ofta saknas dock köksfläkt och frysskåp, vilket många boende beklagar. Några har installerat egna frysskåp. I gengäld finns luftat skafferi, vilket uppskattas av många hyresgäster (Samtal med hyresgäster inför ombyggnad av Aprilgatan och Decembergatan i Kortedala 1985). Detta tas så gott som alltid bort vid ombyggnad. I den enkät som som

projektet gjorde blev resultatet när de tillfrågade ombads ange och rangordna sina önskemål om reparation och förbättringar följande (Lennartsson 1987 s 33):

Tabell 2

Bättre utrustning (spis, badkar etc)	11 %
Renovering i lägenheten (tapetsering, målning, golv)	10 %
Bättre fönster	10 %
Renovering av fasad, tak, isolering	8 %
Upprustning av utemiljön	6 %
Renovering av gemensamma utrymmen	5 %
Förbättrade parkeringsplatser (t ex motorvärmare)	2 %
Bättre ljudisolering	2 %
Fler tvättstugor	2 %
Bättre fastighetsskötsel	1 %
Önskar hiss	1 %

(N = 771. Procenttalen går inte att summera till 100 eftersom svarspersonerna kan ha uppgett mer än ett alternativ eller inget alls).

Lägenheterna behöver inte byggas om för att uppnå målet "en bostad med modern utrustning". Undantag är ett antal små enkelrumslägenheter utan köksutrustning och dusch. För att bli av med dem anser sig bostadsföretagen i allmänhet tvungna att slå ihop dem med intilliggande lägenheter, vilket ofta utgör en allvarlig konfliktpunkt gentemot hyresgästerna i dessa. Det är nämligen långt ifrån alltid så att dessa hyresgäster befinner sig i en familjesituation eller en ekonomisk situation där de välkomnar ett extra rum. För dem kan då detta mål leda till att de känner sig tvungna att flytta från den bostad med modern utrustning, som de vant sig vid att kalla sitt hem. Visserligen blir de erbjudna en annan likvärdig bostad, men *enskilda människors rätt till sitt hem* underordnas målet "*allas rätt till en bostad med modern utrustning*".

Vad gäller hyresgästerna i enkelrummen finns också exempel på sådana som inte önskar någon förändring. För andra är denna lägenhet en tillfällig nödlösning. Ofta ser de ombyggnaden som en möjlighet att få den större och bättre lägenhet, som de länge önskat. Enkelrummen hyser många människor med missbruksproblem - svaga människor med små resurser, som får hålla till godo med de sämsta bostäder som finns att uppbringa. För några av dem kanske en bättre bostad skulle kunna bidra till

att ge dem styrka att ta sig ur sitt missbruk, för andra åter är situationen redan så hopplös att helt andra insatser måste till för att kunna ändra den.

2. Alla boende har rätt till en bostad som är väl underhållen.

Detta mål sammanfaller mer än något av de övriga med hyresgästernas önskemål, däremot inte med den verklighet, som många av dem lever i. Bristande underhåll är en genomgående kritik mot värden från hyresgästerna hos de två största allmännyttiga bolagen i Kortedala. Det finns heller inga starka styrmedel för att få till stånd underhåll.

3. Oberoende av ålder och handikapp har alla rätt till en bostad som fyller kraven på god tillgänglighet.

Detta mål har karaktären av ett överordnat "patriarkaliskt" mål - ett mål som i all välmening utfärdas av förmyndare för undersåtar, som inte vet sitt eget bästa. Detta mål har endast liten förankring bland hyresgästerna. Vid enkäten till kortedalaborna var önskemålet om hiss ytterst svagt framträdande. Se tabell 2. De flesta hyresgäster är mycket ovilliga att betala för hissar och andra tillgänglighetsskapande åtgärder och att acceptera förändringar i sina lägenheter för den sakens skull. Undantag är de hyresgäster, som själva är drabbade av nedsatt rörlighet eller annat handikapp. Dessa har å andra sidan ofta en större benägenhet att acceptera att själva flytta om de kan få en bostad som svarar mot deras behov (Samtal med hyresgäster inför ombyggnad av Aprilgatan och Decembergatan). Det finns emellertid också drastiska exempel på äldre människor, som inte kan komma ut överhuvud taget och som själva inte har kraft eller vilja att ta initiativ till förändring av sitt boende.

4. Förbättringar i bostadsbeståndet bör inriktas så att de främjar ett jämlikt och integrerat boende och ett varsamt omhändertagande av kvaliteterna i den befintliga boendemiljön.

Denna punkt kan delas in i två delar med helt olika innebörd. Den första delen av detta mål - ett jämlikt och integrerat boende - måste betyda ett boende utan någon form av segregation, varken åldersmässig, klassmässig eller etnisk.

När det gäller den åldersmässiga segregationen finns det idag en ganska utbredd uppfattning bland befolkningen i Kortedala att stadsdelen har för lite barnfamiljer - andelen äldre uppfattas som för hög. År 1965, när Kortedalas befolkning var som störst, utgjorde personer över 64 år endast ca 2% av befolkningen. 1987 var motsvarande tal nästan 17%. För Göte-

borg som helhet är siffran 18%. För dem som bott i stadsdelen länge är naturligtvis skillnaden mellan det barnrika 60-talet och den nuvarande situationen mycket märkbar. Någon påtaglig etnisk segregation förekommer inte. Däremot är stadsdelen helt tydligt klassmässigt segregerad (se tabell 1).

Att invånarna på något sätt skulle lida av denna klassmässiga segregering är svårt att finna. Däremot framträder den tydligt i bitterheten mot de omfattande ombyggnader, som medför väsentligt höjd hyra. Dessa tolkas av många hyresgäster som ett uttryck för att bostadsföretag och kommun medvetet går in för att byta ut dem mot andra hyresgäster med bättre ekonomi. Att deras farhågor är bekräftade visar Wiktorin i studien Förändrad boendesammansättning vid ombyggnad (1989).

Det förefaller alltså som det ur kortedalabornas synvinkel är önskvärt att främja ett åldersintegrerat boende men tämligen onödigt och ibland, med hänsyn till konsekvenserna för nuvarande hyresgäster, t o m orättvist och felaktigt, att främja ett klassintegrerat boende.

Den andra delen av detta mål - ett varsamt omhändertagande av kvaliteterna i den befintliga boendemiljön - är ofta kontroversiell eftersom synen på kvalitet i många fall skiljer sig mellan hyresgäster och bostadsföretag. Förvånansvärt ofta har i kortedalafallen hyresgästföreningen haft samma kvalitetsbedömning som bostadsföretaget.

5. Energihushållningsåtgärderna skall intensifieras och samordnas med andra förbättringsåtgärder.

Många hyresgäster i Kortedala klagar över drag genom otäta fönster och balkongdörrar. Det samhälleliga kravet på energihushållning sammanfaller därmed ganska väl med deras önskemål.

När det kommer till kostnaden för denna besparing, där man i flera fall kunnat visa att energisparåtgärderna direkt är lönsamma eftersom man minskar värmeåtgången, utgör denna fråga emellertid en källa till otillfredsställelse hos hyresgästerna. Eftersom i Göteborg värmekostnaden förhandlas centralt mellan bostadsföretag/hyresgästförening/energiverk finns inga möjligheter att låta minskad energianvändning visa sig direkt i lägre hyra. Hyresgästen påförs alltså en hyreshöjning, som hänför sig till isolering, fönsterbyte etc utan motsvarande hyresminskning p g a värmebesparing.

Energiområdet uppvisar många exempel där samhällets mål inte stämmer med hyresgästernas verklighet och åtgärderna därför får motsatt verkan. Ett sådant exempel är ett nio våning punkthus, där mekanisk ventilation införts och nya treglasfönster ersatt de gamla med två glas. Flera hyresgäster tycker att det drar och luktar från ventilerna och har därför noggrant tejpats för dessa. För att få luft har de i stället öppet fönster, både dag och natt. De nya fönstren består av en enda stor ruta till skillnad från de gamla, som hade en smal vädringslucka. Följden blir att det är en avsevärd yta som är öppen mot uteluften. Även i de fall ventilationen fungerar har många hyresgäster av gammal vana öppet fönster i sovrummet. Borttagandet av vädringsluckan kan därför i sig leda till ökat totalt värmeläckage trots att treglasfönster satts in.

Energisparmålet sammanfaller alltså delvis med hyresgästernas enskilda önskemål. I stort sett är det emellertid ett övergripande samhällligt mål. Precis som när det gäller tillgänglighetsåtgärderna är det finansieringen som upplevs som det stora problemet och orättvisan för hyresgästerna. Det faktum att övergripande gemensamma samhällliga mål ska bekostas av vissa slumpvis utvalda hyresgäster utgör grunden för denna konflikt-situation.

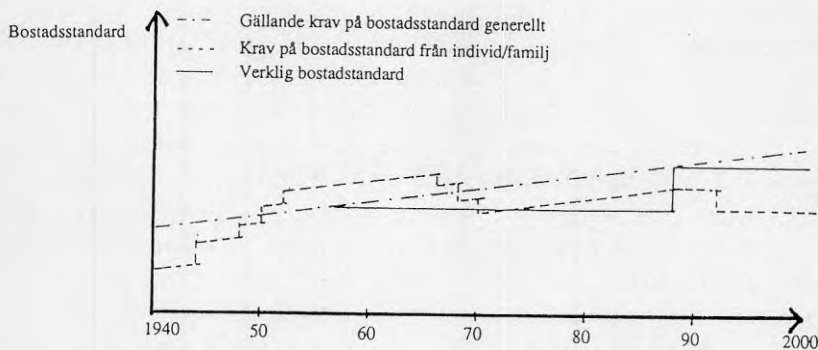
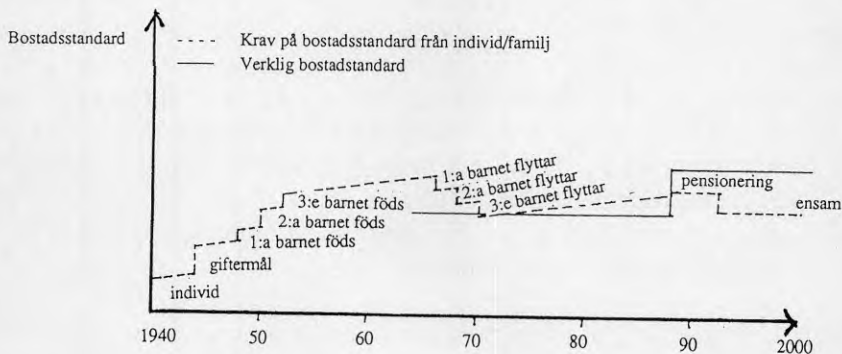
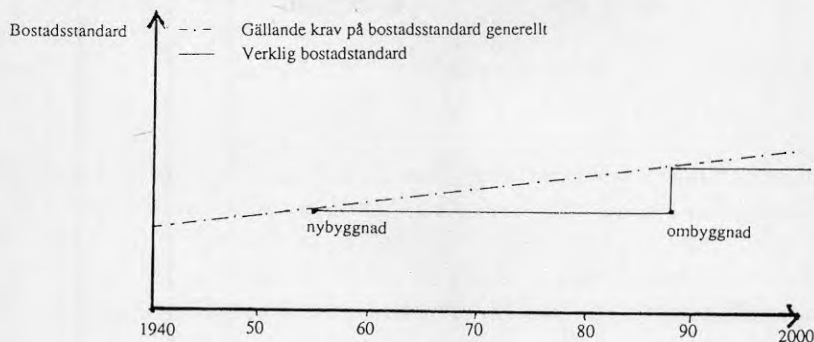
6. Kapaciteten inom byggsektorn skall utnyttjas bättre.

Detta mål ligger mer än något annat mål utanför hyresgästernas egna mål i deras egenskap av boende. Detta mål är emellertid det som haft den största genomslagskraften och så till den grad uppfyllts att det stora problemet idag är bristande kapacitet inom byggsektorn. Uppfyllandet av det har, som vi sett, kommit att innebära allvarliga konflikter med önskemålen hos en betydande andel av hyresgästerna.

Olika mål och önskningar bland hyresgästerna

Ett av de stora problemen vid ombyggnad är att husen är bebodda! Olika hushåll befinner sig i olika stadier av sin livscykel och har därmed olika krav och önskemål beträffande bostaden. En ung familj med hemmavara-
rande barn har givetvis andra anspråk på utrymme, möjligheter för matförvaring, tvättutrustning etc än ett äldre hushåll med en eller två medlemmar. När ett äldre område byggs om för att barnfamiljer ska ges möjlighet att bo där är det givet att detta kommer i konflikt med de äldre hushållens önskemål, om inte ombyggnaden sker selektivt, dvs så att de lägenheter sparas där invånarna så önskar.

Nedanstående diagram visar ett enskilt hushålls standardkrav i relation till allmänt rådande standardkrav i samhället respektive den verkliga standarden i ett femtiotalshus t ex i Kortedala före och efter ombyggnad. Diagrammet visar ett principfall. Standard är här ett begrepp som får täcka såväl utrymme som utrustning.

Diagrammet visar hur en individ flyttar från föräldrahemmet till egen bostad, gifter sig, får tre barn, barnen flyttar, paret pensioneras, ena maken dör. Under tiden med tre barn hemma översteg familjens standardbehov den verkliga standardnivån i bostaden, medan det nu i princip sammanfaller med denna. Om huset byggs om enligt planerna till samhällets nu gällande generella standardnivå kommer standarden att överstiga hushållets behov. Eftersom många av kortedalahushållen har begränsad ekonomi innebär detta att kostnaden för överstandarderna måste bekostas genom att hushållet avstår något annat eller flytta till en billigare lägenhet. Det är alltså inte överstandarderna i sig som är problemet utan kostnaden för den.

6. ETT ANSPRÅKSLÖST FÖRSLAG: AKTUALISERA LAGEN OM HEMFRID!

Vad kan det finnas för förklaring till att vällovliga mål och högtflygande planer förvandlas till hot och tragedier för många människor som blir utsatta för dem? Beror det på illvilja, girighet eller okunnighet hos de aktörer som driver igenom målen och planerna? Eller finns det något fenomen i samhällsstrukturen som gör att goda, positiva syften under arbetets gång förändras och får en motsatt innebörd? Beror det på att det som uppfattas som gott av aktörerna uppfattas som ont av dem, som utsätts för aktionen?

Jag tror att ingen av de ovan föreslagna förklaringarna ensam duger - fenomenet är mer komplicerat än så. När det gäller ombyggnad av en människas hem är detta en händelse som berör *hela* denna människa och påverkar *hela* hennes livssituation. Eftersom varje människa är unik och hennes livsvillkor består av en unik uppsättning komponenter så går inte denna helhetsupplevelse att generalisera.

Grunderna för beslut om ombyggnad består däremot av en rad enskildheter, som hanteras av en mängd specialister på var sin enskildhet. Några avgörande element som ligger till grund för den aktuella ombyggnadsvågen är kraven på tillgänglighet, ändrad lägenhetssammansättning, energibesparing, finansiering av eftersatt underhåll, sysselsättning för byggnadsindustrin. Alla dessa delkrav drivs av olika intressenter, som renodlar dem, argumenterar för dem och ser till att de säkras genom lagstiftning och finansieringsbestämmelser. Helhetskraven däremot, som skulle svara mot allt det som vi konstaterat att hemmet kan betyda för människor, kan vi knappast ens formulera med ord, långt mindre göra till föremål för lagstiftning och normer.

Vi skulle emellertid kunna tillfoga ett mål, som skulle förändra situationen avsevärt. Låt oss använda ordet hemfrid för rätten att bo kvar i sitt

hem¹ och själv bestämma om förändringar i det. Om krav på hemfrid för hyresgästerna måste uppfyllas för att bostadsföretaget skulle få lån och bygglov skulle i varje fall de värsta negativa konsekvenserna av ombyggnader kunna hindras. Detta krav drivs inte av någon stark aktör idag. Detta beror sannolikt på att det inte kan ge någon tydlig ekonomisk vinst, vilket alla de formulerade delkrav, som drivs av socialstyrelse, byggnadsstyrelse, kommunala förvaltningar och nämnder liksom byggnadsindustri, fackföreningar och bostadsföretag kan ge i form av inbesparade institutionsplatser, tillväxt i BNP, energibesparingar osv. Vårt samhälles ekonomi är uppbyggd på det viset att alla deltagande organisationer måste ha ekonomiska mål, inte minst de allmännyttiga företagen. Det föreslagna kravet på hemfrid skulle givetvis försvåra möjligheterna att genomföra tillgänglighetsskapande och standardhöjande åtgärder.

Fortfarande vill jag dock inte tro att det bara är ekonomiskt tänkande som driver alla dessa aktörer. Sannolikt ser de inte, eller kanske snarare orkar de inte se, de negativa konsekvenserna av sina delmål just eftersom dessa bara är delmål. Att arbeta för hissar i alla hus är i sig ett positivt och välsyftande delmål, som har som syfte att även handikappade ska kunna bo i det vanliga bostadsbeståndet - ingen kan väl tycka att det är dåligt? Att byggnadsarbetarna skall ha full sysselsättning är väl något som måste ligga i samhällets intresse? Att minska energiförbrukningen är också ett positivt delmål. Men när alla dessa delmål tillsammans leder till att många människor av ekonomiska eller andra skäl tvingas flytta från sina hem är detta ett tecken på att de har undanträngt andra delmål, som inte hävdats av någon, kanske inte ens uttalats. Att tydligt se alla dessa konflikter som delmålen skapar är sannolikt en alltför stor psykisk påfrestning att klara av i vardagsarbetet. Ett sätt är att förtränga dem.

Det ligger nära till hands att anse att hyresgästföreningen skulle kunna hävda alla de komplexa delmål som tillsammans skapar hyresgästernas helhetsupplevelse. Men i de fall vi följt har hyresgästföreningen tagit på sig delintresset att hävda framtida generationers fiktiva krav på hög

¹ Här bör påpekas den begreppsförvirring som skapats genom att ordet kvarboende kommit att användas i vitt skilda betydelser, även för att beteckna flyttning. Så t ex används det av Ole Reiter i Planering för kvarboende. Bostadsförbättring områdesvis i Torpa, Jönköping, för att beteckna möjlighet att få ny bostad inom samma område som den som man flyttat ifrån (Reiter 1984). I Bo på egna villkor (SOU 1984:78) används ordet kvarboende för att beteckna möjligheten att bo i vanlig bostad till skillnad från på institution. Kvarboende i betydelsen "bo kvar i sin bostad" används av Johansson m fl i Kvarboende bland äldre: problem och möjligheter (1983).

standard etc på bekostnad av nuvarande hyresgäster. Samtidigt utgör hyresgästföreningen i de övriga aktörernas ögon den part som skall hävda hyresgästernas intresse. Därmed har ombyggnadsfrågorna skenbart den korporativa balans som hela vår samhällsorganisation stöder sig på. Detta är alltså helt uppenbart en missuppfattning.

Min slutsats blir att så länge samhällsförändringar drivs fram av vissa delmål, som företräds av starka aktörer som var och en har krav på ett positivt ekonomiskt utfall, kommer de alltid att stå i konflikt med önskemål hos grupper av berörda människor som har andra delmål och vars helhetsmål allvarligt hotas av förändringen.

Om utvecklingen av välfärdssamhället ska kunna ske också med hänsyn till de svagas välfärd och gynna och stimulera människors helhetsutveckling till kreativa, sociala individer med positiv självkänsla och trygg identitet, måste ett helhetsmål som hemfrid överordnas de ekonomiska delmålen. Det skulle bli innebära att bejaka hemmets psykologiska betydelse och inte se till bostadens materiella kvaliteter på bekostnad av dess emotionella.

Detta förslag är inte genomstuderat i sina detaljer. Jag är varken jurist, ekonom eller byggnadstekniker och inte heller psykolog och har därför ingen sakkunskap på något av de områden jag dristat mig in på. Jag är arkitekt och forskare med särskilt intresse för förhållandet mellan människan och hennes bostad. Mitt arbete i Kortedalaprojektet 1984-88 och den därpå följande tankeprocessen har lett fram till insikten om nödvändigheten att föra fram förslaget. Allvarliga diskussioner pågår om att ändra finansieringen vid ombyggnad för att undvika onödigt genomgripande åtgärder. Det är bra, men innebär ingen garanti för att hyresgäster i hus som byggs om kommer att vara skyddade mot hemfridsbrott i den bemärkelse jag här talat om. Jag riktar min skrift som en utmaning till alla som har bättre detaljkunskaper än jag. Jag är inte ensam om dessa tankegångar - de delas av praktiskt taget alla forskare som har studerat ombyggnadsprocesser utifrån hyresgästernas perspektiv. Många av dessa studier finns sammanfattade i Boverkets rapport Bättre Bostadsförnyelse (Vidén 1989).

Jag föreslår följande:

1. Aktualisera lagen om hemfrid! Den skall vara överordnad alla bostads- och socialpolitiska delmål, även hisskravet. För att detta ska vara genomförbart föreslås:

2. *Ålägg socialtjänsten att bevaka att lagen följs! Finansiera erforderlig förstärkning härför över statsbudgeten eftersom det är ett allmänt samhällsintresse att svensk lag följs.*

3. *Finansiera övriga bostads- och socialpolitiska krav som är av allmänt samhällsintresse som t ex tillgänglighet, energibesparing mm på annat sätt än genom hyresuttag av vissa hyresgästgrupper.*

4. *Ge byggnadsnämnder och lånegranskare klara direktiv, så att inte bygglov respektive lån beviljas utan intyg från socialtjänsten att åtgärderna inte strider mot hemfridslagen.*

Beträffande finansieringen är jag förmodligen ute på hal is. Sunda förnuftet säger dock att en omfördelning av resurser från statligt subventionerade ombyggnadsåtgärder, som inte önskas av hyresgästerna, till förstärkt socialtjänst skulle vara möjlig.

Hemfridslagen skulle i princip innebära en vetorätt för hyresgästen mot oönskade förändringar i sin lägenhet och mot ändringar i hus och omgivning som medför väsentligt höjd hyra. Detta är inget utopiskt eller orealistiskt förslag. Det skulle inte innebära att alla ombyggnader måste upphöra. I varje hus kommer det vid olika tidpunkter att finnas olika människor som gärna accepterar en ombyggnad. Med den avancerade teknik som vi förfogar över kan ombyggnader gå fort och lätt och kan därför mycket väl göras i en successiv process. Det viktiga är att styrmedlen, dvs finansieringsregler och bygglovskrav, utformas så att ombyggnaderna inriktas mot de nuvarande invånarnas behov av förbättringar. Detta har också nyligen framförts av Boverket i ett förslag till regeringen. (Bostadsförnyelse på 90-talet. Förslag till nytt ekonomiskt stöd till underhåll, ombyggnad och förnyelse, 1990)

I förslaget hävdas mycket starkt att boinflytandet måste stärkas: "De boende skall ha ett reellt inflytande över sitt boende, sitt hem och sin närmiljö. De boende är också de som har den bästa kunskapen om behoven och möjligheterna i sitt bostadsområde. För att dessa kunskaper skall kunna mobiliseras är det viktigt att även ekonomiska resurser kan ställas till de boendes förfogande." (aa s 21)

Förslagsställarna är dock medvetna om att byggregler och finansieringsystem inte ensamma kan garantera hyresgästinflytandet. De hänvisar till den parlamentariskt sammansatta kommitté med uppdrag att se över hyreslagstiftningen som regeringen tillkallade i september 1989. Enligt di-

rektiven skall kommittén bli behandla hyresgästinflytandet vid ändrings- och förbättringsåtgärder (aa s 19).

Vid utarbetandet av ett förslag till inflytande för hyresgäster är det nödvändigt att inse att det *kollektiva* inflytandet måste kompletteras med en *individuell* påverkansmöjlighet. Hyresgästernas organisation, vare sig det är hyresgästföreningens lokalavdelning, en kontaktkommitté eller en ombyggnadskommitté, bestående av boende i det aktuella huset, kommer alltid att riskera att ställas inför avgöranden där en majoritets intressen är i konflikt med en minoritets. Men *hemmet* likväl som andra existentiella frågor om liv och död kan inte behandlas genom majoritetsbeslut. Den hyresgästorganisation som åläggs ansvaret att fatta sådana beslut hamnar i ett olösligt moraliskt dilemma.

Detta dilemma drabbar idag alla som är involverade i ombyggnadsprocessen, vare sig de representerar bostadsföretag, hyresgäster eller kommun. Det finns en tydlig tendens att förtränga mänskliga moraliska ställningstaganden bakom strikt ämbetsmannamässigt sektorstänkande för att klara av denna situation. En lag om hemfrid som är överordnad bygglag och finansieringsbestämmelser skulle befria de inblandade parterna från detta moraliska dilemma.

Det nuvarande hyresgästintyget skulle kunna ersättas med ett intyg från socialförvaltningen att lagen om hemfrid följts. För att kunna fullfölja detta åliggande skulle socialförvaltningen avsätta personal att före en tänkt ombyggnad intervjua samtliga hyresgäster om deras behov av bostadsförbättring, betalningsvilja- och förmåga och vad deras nuvarande hem betyder. På grundval av dessa intervjuer skulle sedan de första utkasten till ombyggnadsförslag kunna göras av projektören under överinseende av socialförvaltningen. Projekteringen skulle sedan fortskrida i nära samråd mellan hyresgästerna, socialtjänsten och projektören och sannolikt i de flesta fall leda till en selektiv ombyggnad, dvs några lägenheter byggs om medan andra repareras eller lämnas orörda till nästa ombyggnadstillfälle.

Denna planerings- och projekteringmodell för ombyggnad kallade vi i Kortedalaprojektet för "social projektering". Vi utvecklade och prövade delvis tankegången i några ombyggnadsfall i stadsdelen. Dessa försök finns närmare beskrivna i forskargruppen gemensamma rapport (Gunne-mark m fl 1990).

Jag är medveten om att förslaget om hemfrid kommer att möta många invändningar. En kommer att vara att det kommer att bli omöjligt att genomföra några ombyggnader. Till det vill jag svara med att referera till

såväl bostadsföretagens som hyresgästföreningens representanter, som alltid, när vi i Kortedalprojektet framförde våra tvivel på ombyggnadernas önskvärdhet, hävdade att de allra flesta hyresgästerna ville ha ombyggnad. Om det är så kommer ju ombyggnadsmöjligheterna att vara mycket stora även i framtiden. Och om det till äventyrs *inte* är så att de flesta hyresgästerna vill ha ombyggnad så är ju kravet på hemfrid ytterst berättigat.

En annan trolig invändning är att det kommer att bli orationellt och dyrt att bygga om på detta ibland småskaliga sätt. Till det vill jag svara med att hänvisa till kapitel 4, om hemmets betydelse. Eftersom hemmet har stor psykologisk betydelse och många gånger är avgörande för människors hälsa och välbefinnande måste en samhällsekonomisk kalkyl göras för att kunna bedöma denna fråga. Kostnad är ju dessutom inget entydigt begrepp - det som är kostsamt för en part är lönsamt för en annan. Den verkliga kostnaden för att flytta en badrumsvägg 35 cm måste ju t ex vara större än att inte flytta den alls. Men om bostadsföretaget, om den inte flyttas, själv måste stå för husets hela uppdämda underhållsbehov, blir det naturligtvis billigare för företaget att flytta väggen och få underhållskostnaderna betalda av staten. För hyresgästerna blir det däremot dyrare, eftersom de måste betala en högre bruksvärdeshyra p g a den standardförbättring ett större badrum anses vara. Här finns alltså goda möjligheter att i finansieringsförordningen bestämma vad som ska vara dyrt och vad som ska vara billigt. Det är fullt möjligt att skapa gynnsamma finansieringsmöjligheter för en selektiv ombyggnad.

Ännu en invändning kan komma att gälla förslaget att hemfridslagen skulle vara överordnad alla andra krav, t o m hisskravet. Eftersom det i de allra flesta fall är möjligt att installera hiss utan att enskilda lägenheter berörs behöver detta inte bli någon stor konflikt. Förslaget skulle dock sannolikt bidra till att intensifiera ansträngningarna att finna acceptabla hisslösningar. Problemet kvarstår emellertid så länge kostnaden för hissinstallation vid ombyggnad belastar de enskilda hyresgästerna i ett hus. Hisskravet är ett socialpolitiskt krav för att minska samhällets kostnader för institutionsboende. Det är en angelägenhet för alla, också för dem som idag bor i villa med trappor och kommer att bli tvungna att flytta till lägenhet med hiss när de blir gamla. Det vore därför rimligt att hisskravet åtföljdes av en finansiering som inte drabbade hyran.

En befogad fråga som kan ställas är varför just socialtjänsten ska vara tillsynsmyndighet för hemfridslagen. I socialtjänstlagen finns klart uttalade ambitioner att socialtjänsten ska arbeta strukturinriktat och förebyggande. Erfarenheterna av socialtjänstens medverkan i samhällsplaneringen

hittills är blandade. Jag kan emellertid inte se någon myndighet som skulle vara bättre lämpad. Med klara riktlinjer och förstärkning med riktade resurser borde socialtjänsten klara detta åliggande. Detta är emellertid ingen huvudfråga i förslaget om hemfrid åt hyresgästerna. Kanske kan mer insatta personer hitta en bättre lösning för att genomföra det.

Att något måste göras för att ändra de nuvarande ombyggnadsrutinerna är helt klart. Även om ombyggnaderna av 50-talshusen snart är färdiga och de ännu ej ombyggda husen möjligen tillfälligt får vila på grund av ändrade låneregler, så kommer situationen att återkomma. Också i miljöprogramsområdena, vilka nu står inför ombyggnad, är denna fråga aktuell. Också här har människor inrättat sina hem även om vi arkitekter och andra, som inte bor där, har svårt att tro det. Också här har utsikten från fönstret fått sin betydelse och rummen är fyllda av minnen, oläsbara för utomstående. Också här har människor format sitt rike för självkänsla och värdighet, också här har finns grannar som bekräftar deras identitet. Hemfridslagen behövs nu och i framtiden.

SAMMANFATTNING

Skriften är en delrapport från ett förnyelseprojekt i Kortedala i Göteborg. Det genomfördes 1984-88 i samarbete mellan kommunala tjänstemän från stadsbyggnadskontor, fastighetskontor, social- och fritidsförvaltning samt forskare från arkitekturstektionen vid Chalmers tekniska högskola och institutionerna för etnologi, kulturgeografi och sociologi vid Göteborgs universitet.

Denna rapport gäller *en* speciell fråga som kom att få stor tyngd i projektet - hyresgästernas (bristande) rättigheter vid ombyggnad. Författaren är arkitekt/bostadsforskare.

Erfarenheterna från ombyggnadsprocesserna i Kortedala visar att hyresgästerna har ytterst små möjligheter att påverka en ombyggnad. Inte heller någon annan part för de nuvarande hyresgästernas talan. Hyresgästföreningen (i Göteborg) prioriterar framtida boendes intressen framför de nuvarande hyresgästernas. Socialförvaltningen driver tillgänglighetsfrågorna, vilka också, tillsammans med frågor om energibesparing och lägenhetsstorlekar, drivs av byggnadsnämnden. Bostadsföretagen är främst inriktade på ekonomin och har inte något emot att nya hyresgästgrupper ersätter en del av de gamla. Balansen i detta korporativa system där hyresgästföreningen förutsätts föra (de nuvarande) hyresgästernas talan är rubbad, då inte hyresgästföreningen fullföljer dessa förväntningar.

I rapporten beskrivs kort projektet och stadsdelens utveckling under 30 år. Så följer en genomgång av begreppet *hem*, sådant det framträder hos olika forskare och i intervjuer och samtal med kortedalabor. Skillnaden mellan begreppen *bostad* och *hem* belyses. Därefter diskuteras klyftan mellan de officiella målen för ombyggnadspolitiken och hyresgästernas verklighet. Begreppet *hem* existerar inte i det offentliga språket, medan det är just som *hem* bostaden får sin viktiga psykologiska betydelse för människor. För att komma till rätta med ombyggnadernas ofta tragiska effekter framläggs följande förslag:

1. Aktualisera lagen om hemfrid! Den skall vara överornad alla bostads- och socialpolitiska delmål, även hisskravet. För att detta ska vara genomförbart föreslås:

2. *Ålägg socialtjänsten att bevaka att lagen följs! Finansiera erforderlig förstärkning härför över statsbudgeten eftersom det är ett allmänt samhällsintresse att svensk lag följs.*

3. *Finansiera övriga bostads- och socialpolitiska krav som är av allmänt samhällsintresse som t ex tillgänglighet, energibesparing mm på annat sätt än genom hyresuttag av vissa hyresgästgrupper.*

4. *Ge byggnadsnämnder och lånegranskare klara direktiv, så att inte bygglov respektive lån beviljas utan intyg från socialtjänsten att åtgärderna inte strider mot hemfridslagen.*

Även om ombyggnader av 50-talshusen nu i viss utsträckning vilar på gamla tillfälligt ändrade finansieringsregler, är det viktigt att förebygga att de negativa konsekvenserna för hyresgäster fortsätter när förnyelsen tar fart igen. Också i miljonprogrammets bostadshus, där ombyggnader nu pågår, har människor inrättat sina hem. Hemfridslagen behövs nu och i framtiden.

LITTERATURFÖRTECKNING

- Altman, I
& Werner, C, ed 1985 Home Environments. Human behavior and Environment. Vol 8. New York.
- Argyris, C 1971 Individen och organisationen. Stockholm.
- Bengtsson, U 1987 Lokal utveckling i Kortedala. En tillkomststudie. Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet
- Bergenstråhle, S 1985 Hyresmarknaden, bruksvärdesprincipen och hyresgästernas värderingar av boendet. I Forskare om bostadspolitik och bostadsmarknad. BFR T6:1985. Stockholm.
- Björnberg, U
Henriksson, B
& Olsson, S 1979 Sociala aspekter på bostadssanering. BFR R 114:1979. Stockholm.
- Bostadsförnyelse på 90-talet. Förslag till nytt ekonomiskt stöd till underhåll, ombyggnad och förnyelse. Boverket. Karlskrona, 1990.
- Brox, O 1969 Centralbyråkraterna och glesbygden. Prisma/Verdandi debatt.
- Cirkulär från Statens Planverk Dnr 1637/87.
- Daun, Å 1980 Boende och livsform. Stockholm.
- Diedrichsen, F
& Lorentz, H 1982 Flytta till - flytta från. Omflyttning, boendemiljö och psykisk ohälsa. BFR T 29:1982. Stockholm.
- Dispositionsplan för Kortedala. 1950.

- Dovey, K 1985 Home and Homeliness, i Home Environment, ed Altman, I & Werner, C. Vol 8, s 33-64. New York. .
- Ds Bo 1983:2. Bättre bostäder. Ett tioårigt förnyelse- och underhållsprogram. (ROT-programmet)
- Engelbrektsson, N 1969 Stadsdelen Landala i Göteborg. En nutidsetnologisk studie av ett saneringsområde. Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Gardell, B 1974 Arbetets roll och övriga livsroller. I antologin Samhällsförändring och brottslighet. Red Åke Daun m fl. Stockholm.
- Gunnemark, K
Jarlöv, L
Johansson, I
& Lennartsson, H 1985 Lokal utveckling i Kortedala. Lägesrapport, Göteborgs kommun.
- Gunnemark, K
Jarlöv, L
& Lennartsson, H 1990 Stadsdelsförnyelse - idé och verklighet. Om ett planeringsexperiment i en 50-talsstadsdel. BFR-rapport under tryckning. Stockholm.
- Heidegger, M 1974 Teknikens väsen.
- Hjalager, A-M
& Lindgaard, C 1984 Livsformer og lokale erhvervspolitiske initiativer. Nord REFO. Oslo.
- Hurtig, E 1988 Sannaborna om förnyelsen - synpunkter från gamla och nya hyresgäster. Del 1 och 2. Avdelningen för bostadsplanering, Chalmers tekniska högskola. Göteborg.
- Hurtig, E
Paulsson, J
& Schultz, S 1981 En vill bo där en é känd. Varsam ombyggnad efter gamla människors behov. BFR T 33:1981. Stockholm.

- Højrup, T 1983 Det glemte folk. Statens byggeforskningsinstitut. Hørsholm.
- Jarlöv, L 1980 Vad betyder olika faktorer i bostadsmiljön för efterfrågan på fritidshus? Nr 6 Fritidsboendekommitténs underlag. Bostadsdepartementet. Stockholm.
- Jarlöv, L 1982 Boende och skaparglädje. Människans behov av skapande verksamhet - en försummad dimension i samhällsplaneringen. Arkitektur, Chalmers tekniska högskola. Göteborg.
- Jensen, I
& Vestergaard, F 1979 Praxis och tröghet. Göteborg.
- Johansson, B
Dahl, L
& Åhnberg, U 1983 Kvarboende bland äldre: problem och möjligheter. Institutet för gerontologi. Jönköping.
- de Laval, G
m fl 1965 En stadsdel försvinner. Göteborg.
- Lennartsson, H 1987 Att bo i Kortedala. resultat från en enkät till kortedalabor. Lokal Utveckling i Kortedala LUK 1987:1, Göteborgs kommun.
- Lindholm, S 1973 Att leva i glesbygd. Rapport från Klövsjö och Rätan. Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet, SKUM nr 3.
- Lindholm, S 1975 Att flytta från storstad. Intervjuer med norrlänningar i Stockholm. Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet, UMIL nr 4.

Lokal utveckling i Kortedala. Ansökan om forskningsanslag feb. 1984. Göteborgs kommun.

Lokal utvecklingsplan för Kortedala. Remisshandling 1989 Del I-II, Göteborgs kommun.

Malmberg, T 1987 Longing for home. Preliminary reflections on facts and factors behind migrant and refugee nostalgia. (stencil) Avdelningen för humanekologi, Lunds universitet.

The Meaning and Use of Home and Neighbourhood. Book of Abstracts, 1989. Gävle

Nordström, M 1986 Platsens psykologi. Om att tillägna sig sin miljö. Gävle.

Prokop, U 1981 Kvinnors livssammanhang. Begränsade strategier och omåttliga önskningar. Stockholm.

Promemoria 1988-11-01. Ansökan om bygglov för ombyggnad av flerbostadshus på Kortedala 2:1, 3:1 och 4:1 (Timgatan 1, 2-8). Stadsbyggnadskontoret. Göteborg.

Redvall, C 1987 Bostadens estetik. Om relationen mellan människa och bostad. Avdelningen för bostadsplanering, Chalmers tekniska högskola. Göteborg.

Reiter, O 1984 Planering för kvarboende. Bostadsförbättring områdesvis i Torpa, Jönköping. BFR T 11:1984. Stockholm

Rolph, E 1976 Place and Placelessness. London.

Samtal med hyresgäster inför ombyggnad av Aprilgatan och Decemborgsgatan i Kortedala maj 1985. Göteborgs kommun.

Saunders, P & Williams, P 1988 The constitution of Home. Vol 3, Nr 2. Housing studies. England.

SOU 1984:78. Bo på egna villkor. Stockholm.

Sveriges Rikes Lag 1985 106:e upplagan

Toyama, T 1988 Identity and Milieu. Avdelningen för byggnadsfunktionslära, Kungliga tekniska högskolan. Stockholm.

Werne, F 1987 Den osynliga arkitekturen. Göteborg.

- Werner, K 1984 Det är inte samma gamla Traneberg. Utvärdering av ett renoveringsprojekt i kv Tomtabacken m fl. Arkitektursektionen, Kungliga tekniska högskolan. Stockholm.
- Wiktorin, M 1989 Förändrad boendesammansättning vid ombyggnad. SIB M:32. Gävle.
- Vidén, S
m fl red 1989 Bättre bostadsförnyelse. Sammanställning och slutsatser av 19 FoU-projekt. Boverket. Karlskrona.
- Volny, O 1977 Arkitektur genom eget arbete. BFR T 20:1977. Stockholm.
- Volny, O 1981 Processbygge genom eget arbete - det byggdas ofärdighet. Stockholm.
- Öresjö, E 1988a Stadsförnyelse ur de boendes perspektiv. Arkitektur, Lunds universitet R 1:1988.
- Öresjö, E 1988b En analys av Ljuraprojektets arbetssätt. I Ljuraprojektet. Ett bostadssocialt förnyelseprojekt. Socialstyrelsen redovisar 1988:15. Stockholm
- Østerberg, D 1977 Makt och materiell. Samhällsteoretiska essäer. Göteborg.

FÖRTECKNING ÖVER SKRIFTER I ANSLUTNING TILL KORTEDALAPROJEKTET

Almberg, C
& Paulsson, J	1986	<u>Uppbrott.</u> Om orsaker till flyttning samt kvaliteter och brister i 50-talsstadsdelen Kortedala. Avdelningen för bostadsplanering, Chalmers tekniska högskola. Göteborg.
Bengtsson, U	1987	<u>Lokal utveckling i Kortedala.</u> En tillkomststudie. Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.
Bengtsson, U
& Bennulf, M	1989	<u>Systembolaget vid Kortedala Torg.</u> Kortedalabornas uppfattning om systembolagets placering vid Kortedala Torg. Arbetsrapport. Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.
Brink, L
& Gunnemark, K
red	1988	Stadsetnologi. <u>Nord-Nytt</u> nr 35.
Gunnemark, K
Jarlöv, L
Johansson, I
Lennartsson, H	1985	<u>Lokal utveckling i Kortedala. Lägesrapport 1985.</u> (stencil) Göteborgs kommun.
Gunnemark, K	1988b	<u>Kulturella livsformer och lokal identitet i Kortedala.</u> Appendix till Lokal Utvecklingsplan. LUK 1988:1, Göteborgs kommun.
Gunnemark, K
Jarlöv, L
& Lennartsson, H	1990	<u>Stadsdelsförnyelse - idé och verklighet.</u> Om ett planeringsexperiment i en 50-talsstadsdel. BFR-rapport under tryckning. Stockholm.
Gunnemark, K	1990b	<u>Kvinnligt vardagsliv och engagemang i stadsförnyelseprocessen i Kortedala.</u> Etnologisk slutrapport från projektet

- Lokal utveckling i Kortedala. (stencil, BFR under tryckning) Stockholm.
- Jakobsson, I 1985 Inventering av trapphus samt små lägenheter i 3-våningshusens bottenvåningar. (stencil) Göteborgs kommun.
- Jarlöv, L 1986 Local development of a suburb from the 50:ies. (stencil) Göteborgs kommun.
- Jarlöv, L 1988 Kortedalaprojektet. Förortsförnyelse i samverkan mellan forskare och kommunala tjänstemän. Tidskrift för Arkitekturforskning vol 1, no 3. Göteborg.
- Jergling, A 1988 Byggnadsdelars tekniska funktion i 50-talshus. "Temaforskning" Kortedalaprojektet. Avdelningen för byggnadskonstruktion, Chalmers tekniska högskola 1988:7. Göteborg.
- Johansson, I 1986 Lokal sysselsättning. Lägesrapport 1. (stencil) Göteborgs kommun.
- Johansson, I 1989 Lokal sysselsättning. Fördjupningsstudien lokal utveckling i Kortedala. BFR R97:1989. Stockholm.
- Johansson, I & Herner, M 1987 Stadsförnyelse och framtidens serviceutbud på stadsdelsnivå. (stencil) Handelshögskolan. Göteborg.
- Kajsas ängar. 1987 Samhällsbyggnadsprojekt A3. Chalmers tekniska högskola. Göteborg.
- Kortedalaprojektet - vad är det? 1986 Informationsbroschyr, Göteborgs kommun.
- Kortedala - stadsdel i förnyelse 1986 Informationshäfte, Göteborgs kommun.
- Lennartsson, H 1987 Att bo i Kortedala. Resultat från en enkät till kortedalabor. Lokal utveckling i Kortedala LUK 1987:1. Göteborgs kommun.
- Lennartsson, H 1989 Sektorsövergripande samarbete i Kortedalaprojektet. Rapport över en intervjustudie. (stencil) Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.

Lokal utveckling i Kortedala. Ansökan om forskningsanslag feb 1984, Göteborgs kommun.

Lokal utveckling i Kortedala. Stadsdelsbeskrivning. 1984. Stadsbyggnadskontoret. Göteborg.

Lokal utveckling i Kortedala. Komplettering av ansökan om forskningsanslag. Okt. 1984. Stadsbyggnadskontoret. Göteborg.

Lokal utveckling i Kortedala. Ansökan om anslag. Komplettering 2. 1984. Stadsbyggnadskontoret. Göteborg.

Lokal utveckling i Kortedala. Lägesrapport januari 1986. Göteborgs kommun.

Lokal Utvecklingsplan för Kortedala, Remisshandling 1989, Del I-II, Göteborgs kommun.

Mossberg, A-B

& Tegner, E 1987 Vårdupplevelser bland äldre i Kortedala - en intervjuundersökning hösten 1986. Göteborgs kommun.

Samtal med hyresgäster inför ombyggnad av Aprilgatan och Decembergatan i Kortedala, maj 1985. Göteborgs kommun.

Tillgänglighet i Kortedala. Förslag till provisoriska riktlinjer - april 1986. Stadsbyggnadskontoret. Göteborg.

ETNOLOGISKA UPPSATSER INOM TEMA KORTEDALA

- Nr 1 Bergquist, M
& Hansson, M 1986 Lokal identitet på Decembergatan.
Värderad omtanke bygger på omvärderat
tankebygge.
- Nr 2 Augustsson, B
(Ödlund)
& Larsson, L 1986 För vem renoveras Decembergatan? En etnologisk
studie av hur en renovering kan påverka ett områ-
des sociala struktur och kulturella livsmönster.
- Nr 3 Engstedt, P
& Ros, L 1986 Forum för gemenskap. Eko från en samlingslokal i
Kortedala.
- Nr 4 Larsson, H
& Sagerström, M 1986 Familjeliv i Kortedala. En studie i livs-
mönster och värderingar från 1950- till
1980-talet.
- Nr 5 Henriksson, L
& Sandor, E 1986 Torparliv i stadens utkant. En studie i storstadens
intrång i ett torpområde i Göteborg.
- Nr 6 Schelin, A
& Sundvall, L 1986 Kulturmöten. En etnologisk studie kring attityder i
kulturmöten mellan jugoslavner och svenskar.
- Nr 7 Carlsson, K
& Ferlatti, C 1986 Höghus på torpargrund. En studie i ett samhälles
förändrade ideal.
- Nr 8 Dahlberg, M
& Tellvid, C 1987 Botare i förort.
- Nr 9 von Schéele, M 1987 Kortedala Konsumentgille. En etnologisk studie av
kvinnliga medlemmars aktivitet i en förening åren
1956-1987.

- Nr 10 Persson, A
& Sjöberg, J 1987 Med rötter i Kortedala. En etnologisk studie kring svenska och jugoslaviska ungdomars boendesyn.
- Nr 11 Sjöqvist, M
& Ungerfält, R 1987 Kollektivhuset Trädet. En etnologisk studie kring kollektivt boende.
- Nr 12 Arvidsson, A 1987 Ung i Kortedala församling. En etnologisk studie av kyrklig ungdomsaktivitet.
- Nr 13 Gudmundsdóttir, H
& Nordström, B 1987 Hemma i Kortedala. En etnologisk studie av två generationers lokala identitet.
- Nr 14 Amnéus, B
& Larsson, L 1987 Utflyttarna. En etnologisk studie av olika hushållstypers flyttningsmotiv från Kortedala under 1980-talet.
- Nr 15 Fuentes, M
& Oljelund, O 1987 Jugoslaver i Kortedala. En etnologisk assimilationsstudie kring två generationer invandrare.
- Nr 16 Kjellin, K
& Kämpe, C 1987 Dansgemenskap i Kortedala. En etnologisk studie av danssektionerna i Ramsdalens Hembygds-gille och Slavija.
- Nr 17 Abrahamsson, A-K
& Månsson, A-C 1987 Kvinnoliv i Kortedala. En etnologisk studie av kvinnors livssammanhang i en förort.
- Bergquist, M 1987 Boende i två generationer - En studie i förändring av attityder till hem och bostad i stadsdelen Kortedala, Göteborg. C1-uppsats.

Denna rapport hänför sig till forskningsanslag 821679-9
från Statens råd för byggnadsforskning till Göteborgs
kommun, Stadsbyggnadskontoret, Göteborg.

R89: 1990 Hemfrid åt hyresgästerna! L. Jarlöv

R89:1990

ISBN 91-540-5962-9

Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm

Art.nr: 6801089

Abonnemangsgrupp:
X. Samhällsplanering

Distribution:
Svensk Byggtjänst
171 88 Solna

Cirkapris: 44 kr exkl moms